

Šesto poglavlje

Od Ivan-planine do Triglava

(mart - april - maj 1945)

Sa uzvišenja koja sa jugoistoka opasuju varošicu Ostrožac, gdje kanjon Neretve pritisnut golin gromadama Prenja i Čvrsnice, prelazi u proširenu riječnu dolinu, borci 1. i 3. bataljona 13. brigade, nakon što su obilaznim manevrom padinama prenjskih ogranačaka prisili njemačko-ustaške snage da, gongjene i bataljonima 10. hercegovačke brigade uzduž desne obale Neretve, ubrzaju povlačenje iz Jablanice i Rame, dočekali su, od 26. do 28. februara 1945, trenutke rijetkog predaha. Dalje se nije moglo napredovati, jer pred njima, u dolini, ispriječio se neprijateljev garnizon snažniji nego što se očekivalo.

Utišala je, zakratko, i pucnjava na položajima oko Konjica, kuda su 14. i 11. hercegovačka brigada usmjeravale svoj pritisak s istoka, a 17. krajška (Ramska) brigada sa zapada, potpomognuta artiljerijskim divizionom, usredsređujući svoje napade na neprijateljeve položaje od Ostrošca ka Konjicu. I njemački 369. izviđački bataljon, koji je odbacio dva bataljona 13. brigade na Javornik i Bunare, poslije noćne borbe strmoglavio se ponovo u Ostrožac, ostavljajući 30 poginulih, gdje je u međuvremenu, uz ustaški i domobranski bataljon, pojačao odbranu još jedan ustaški bataljon 9. zdruga.

Među vojnicima poljuljanog morala našao se i ustaški general Vjekoslav Maks Luburić, Pavelićev opunomoćenik, čije su »žute« ustaše, pored Francetićevih »crnih«, kako ih je narod zapamatio po zločinima i po odijelima koje su nosili, bile regimete djecoubica, očekujući da će upravo tu, u Ostrošcu i Konjicu, u uskom koridoru između tih varošica, »na Neretljanskom odsjeku« zadržati »zaprečnu crtu«.

Ali, i u vrijeme tog »zatišja«, očekujući 3. divizion (4 njemačka brdska topa, 75 mm M-15) tek formirane Artiljerijske brigade 29. divizije, 13. brigada je izgubila, pored više ranjenih, i devet poginulih boraca. Po red Steva Lojpura, Muha Hundića, Halila Kurka, Halila Džambegovića, Nikole Arara, Ilije Gavrana, Čašifa Taslidže i Salka Halebića, poginuo je i Remzija Brkić, zamjenik intendant-a 1. bataljona. Neko ga je znao kao mostarskog kurira i bataljonskog mesara, koji je krenuo »u ničije selo«, u međuprostor između položaja, da donese borcima pekmez od šljiva, čija je jedna sestra poginula u dalmatinskoj brigadi, a druga, Deniza, teško ranjena, upravo iznad Ostrošca, gotovo u isto vrijeme kad je poginuo njen brat.

Smrtno pogoden, Slavko Trifković iz sela Raštana, kod Mostara, pozvao je svog suborca iz sela, Selima Vejzovića, i zamolio da mu s prsta skine prsten i, ako ostane živ, predaj majci Stoji (što je Selim i učinio).

Na položaje iznad Ostrošca stigla je artiljerija iz Mostara radi po-drške u napadu bataljona 13. i 10. brigade. Poslije osmatranja izvršena je artiljerijska korektura vatre na bunkere u Ostrošcu, odakle su povremenno tukli topovi po okolnim brežuljcima na kojima su borci s obje obale Neretve iščekivali zapovijest za napad.

I u zaleđu Brigade, na prostoru Vran-planina - Dugo-polje - Čvrsnica, bilo je više od hiljadu milicionera i ustaša, »zeleni kadar«, koji je mogao ugroziti komunikacije koje su od Mostara vodile ka Konjicu, pa su radi toga tri bataljona 12. hercegovačke brigade i tri bataljona Bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a krenuli 27. februara 1945. u šire akcije čišćenja zaostalih neprijateljevih snaga.

Oslobođenje Ostrošca i Konjica

Mada je 29. hercegovačka divizija u posljednjim operacijama od Bićeće i Trebinja, Herceg-Novog i Dubrovnika do Čapljine i Stoca, Nevesinja i Mostara, »još jednom pokazala vještina svog junaštva, čvrstinu svoje probojnosti, jačinu i veličinu svoje udarnosti«, potvrđujući i na taj način istinu koju je i Komanda 369. legionarske divizije »još u julu o. g. ocijenila našu diviziju jednom od elitnih jedinica u NOV«, ipak je i u tim borbama bilo propusta, prikupilo se upravo toliko previda i nedosljednosti, da je politički komesar divizije potpukovnik Vukašin Mićunović smatrao cjelishodnim da 1. marta 1945. uputi pismo političkim komesarima brigada, u kojem je veoma određeno zahtijevao da se ubuduće pridržavaju već ustaljenih principa u borbenom i političkom dje-lovanju jedinica NOVJ.

Navodeći propuste prema stanovništvu u Nevesinju, kao i u pojedinim selima oko Nevesinja i Mostara, zatim nepravilan postupak prema nekim grupama zarobljenika, pojedinačne primjere pljačke i nediscipline poslije borbi, pojave familijarnosti, javašluka i druge »bolesti« ulaska u gradove, da »niži rukovodioci, u nekim jedinicama, nijesu uvi-jek uspijevali da u svakoj situaciji drže ljudstvo u svojim rukama«, da ima »oštine koja prelazi mjestimično i u surovost u odnosu na narod, na mase sa kojima se dolazi u dodir oslobođenjem novih teritorija, na-ročito gradova«, politički komesar je u objašnjenjima tih pojava sasvim jasno naznačio kuda i kako valja usredsrediti svoju aktivnost.

Nije se više smjelo dozvoliti da se izmišlja »likvidacija u frontalnoj borbi«, a do toga je dolazilo otuda »što jedan dio naših rukovodilaca ne shvata činjenicu konačnog oslobođenja, ako čete i sigurnost naše po-bjede«, odnosno da sve zarobljene »treba suditi i šiljati na prisilne ra-dove i tome slično«.

»Glavni razlog je naš nepravilni postupak - a to nam šteti pri uč-vršćivanju naše vlasti i našeg političkog uticaja«, pri čemu, ponavlja komesar, »ne treba tupiti oštricu borbe protiv neprijatelja«, da »mržnju prema njima pravilno je i dalje razvijati«, ali »to ne znači da ćemo potući sve one koji budu prisiljeni da nam se predaju«, tj. »odmah moramo biti načisto s tim da zarobljenike ne smijemo ubijati«, ukratko: »Ubuduće treba voditi računa i ne smije se ubiti nijedan zarobljenik. Ni-

kada ne zaboravljamte da smo mi država i da naši postupci moraju biti pravilni, mi se moramo ponašati kao regularna vojska moderne države».

Trebalo je, dalje, »gvozdenu disciplinu ostvariti i kroz likvidaciju familijarnosti i partizanštine«, unijeti »više dostojanstvenosti u postupku prema narodu«, a zatim: »Naše dosadašnje ratovanje imalo je, mjestimično, frontalnih karaktera, ali našu diviziju još čeka, mi ćemo tek da uđemo u pozicioni frontalni rat koji će kroz sadejstva svih vrsta oružja, svih rodova vojske imati sva svojstva pozicionog, frontalnog, modernog rata. Prema tome, nužno je da se koristimo svačijim iskustvom, koje će nam pomoći da ubrzamo izgradnju i vaspitanje naše divizije u duhu moderne regularne vojske«.

Valjalo je suzbiti i shvatanja, makar i pojedinačno ispoljavana, koja kažu »šta ćemo mi u Bosni kad smo Hercegovinu oslobodili«, odnosno razvijati obavezu i dužnost svih boraca »da se za slobodu Bosne treba boriti isto onako kao za slobodu Hercegovine, jer su Bosna i Hercegovina jedna federalna jedinica, jer je to jedino srećno rješenje za narode Bosne i Hercegovine«.³⁷⁸

Od 14 do 16 časova 1. marta 1945. dvanaest brdskih topova i dvanest minobacača tuklo je, pretežno, neposrednim gađanjem bunkere oko Ostrošca i u samoj varoši, koju je toga dana branilo 1300 vojnika njemačkog 369. izviđačkog bataljona, dva bataljona ustaškog 9. zdruga i jedna četa italijanske fašističke legije »San Marko«, podržavanih topovima i minobacačima.

Kada je prestala paljba 3. baterije Artiljerijske brigade koja je s položaja u selu Dobrigošću sa 298 ispaljenih granata pripremala napad 1. i 3. bataljona 13. brigade, a 2. vod 1. baterije, koji je sa 170 precizno ispaljenih granata iz okolnih bunkera istjerivao neprijateljeve vojнике, podržavajući napad 10. hercegovačke brigade na desnoj obali Neretve.³⁷⁹

Sedam bataljona prve linije iz sastava 13. i 10. brigade krenulo je na juriš, a bombaške grupe na preostale bunkere, preuzimajući ulogu artiljerije. Pred otvorom jednog bunkera usred varoši, pao je smrtno pogoden Vlado Šukić, pomoćnik političkog komesara 3. čete 3. bataljona, a nedaleko od bunkera, pred mitraljeskim gnijezdom, kada je u trećem naletu četnih bombaša bacio bombu na mitraljesca, poginuo je komandir 3. čete 1. bataljona Husein Husa Sefo, upravo u trenutku kada je posljednji mitraljeski rafal koji je ošinuo presjekao jednog od najhrabrijih komandira, a njegova bomba uništila mitraljesko gnijezdo.

Dok je 1. bataljon jednom četom nastavljao napad u Ostrošcu, a sa dvije čete dejstvovao na komunikaciji prema Lisičiću i Konjicu, kao i 4. bataljon na komunikaciji prema Celebiću, 3. bataljon je od džamije krčio put ka centru grada, koji su sa zapada napadali bataljoni 10. brigade, prodrijevši do iznad željezničke stanice.

U međuvremenu je jedna četa 3. bataljona 17. krajiške brigade, u sadejstvu sa hercegovačkim borcima, napadala na Ostrožac, a dvije čete tog bataljona na Lisičiće, koje je zauzeto poslije dvočasovne borbe.

³⁷⁸> Zbornik NOR, tom IX, knj. 9, dok. 3.

³⁷⁹) Zbornik NOR, IV/34, dok. 109.

»... 'Drugo odjeljenje još 3... Top broj 1, koliki je daljinar? Uzeti 156. Prvo odjeljenje - gadati po jedan...', zapisao je S. B. gledajući kako artiljeri podržavaju napad pješadije. 'Top broj 2 - gađati bunker broj 8'. Granate su letile i pogađale kao da su rukom postavljane. 'Gadati kotu broj 5. Pazite, naši se podvlače'. I dok se kosama uspinjala pješadija, po vrhu čuke lupale su granate i raznosile se u paramparčad«.³⁸⁰

Otpor u centru grada, oko željezničke stанице, slomljen je u 19 časova, pošto su se borci 13. brigade prebacili skelom na desnu obalu Neretve i, na taj način, neposredno ugrozili zaborakadirane vojnike i ustaše.

Tako se glavnina neprijateljevog garnizona probila ka Konjicu, od 300 poginulih vojnika i 34 zarobljena, 13. brigada je ubila 170 i 10 zaprolila, zaplijenivši i 3 minobacača, 8 puškomitrailjeza i 70 pušaka.³⁸¹

Pored dvadeset ranjenih, Brigada je imala dvanaestoricu poginulih (10. brigada je imala 4 poginula i 8 ranjenih), među kojima su, uz Huseina Sefu i Vladu Šukića, Vladislava Kuljića i Danila Butuliju, bili borci 3. bataljona Milan Borovac, Krsto Jokanović, Radovan Kešelj, Mirza Kudra, Zaharija Vukalović, Bećir Tikveša, Mujo Fazlić i Ratko Stević.

Tako je 3. bataljon za nekoliko dana borbi oko Ostrošca izgubio 16 boraca i rukovodilaca, a to je njegov najteži gubitak u jednoj borbi tokom rata.

Slučaj je htio da je sutradan, 2. marta, dok su komunisti 1. bataljona održavali kraću partijsku konferenciju, neko do boraca uzbuden upozorio da uzbrdo ide stari Hasan, otac poginulog komandira Huseina Sefe, čiji je drugi sin, omladinac Safet, poginuo kao borac 3. bataljona 13. brigade u selu Vranjevićima 4. decembra 1944.

»Gdje mi je Husetina?« pitao je, umjesto pozdrava, stari Hasan, koga niko u oči nije smio pogledati. Kasnije, kada se pribrao, skinuo je torbu s ramena i rekao: »Podijelite ovo međusobno«. I krenuo niz brdo nošen svojom tugom.

»Municiju svih vrsta sa kojom Brigada raspolaže, a koju smo potrošili od Mostara do Ostrošca, nadoknadili smo u ovoj akciji«, obavijestio je Štab brigade 3. marta Štab Divizije.³⁸²⁾

Poslije oslobođenja Ostrošca neprijatelj se »naglo počeo povlačiti«, i 13. brigadi, nije bilo osobito teško da ovlada Idbarskom dolinom, Čelebićima i grebenom planine Ljubine, odakle je, sa Orahovice, mogla da tuče njemačke položaje na desnoj obali Neretve, gdje su njemačke jedinice zadržavale 10. hercegovačku i 17. krajisku brigadu.

Noću između 2. i 3. marta komandant njemačke 369. divizije, general Georg Rajnike, naredio je da se 1. bataljon 370. puka, 369. izviđački bataljon i jedan artiljerijski divizion prebace s tog područja vozom do Bradine, na južnoj strani Ivan-sedla i Raštlice, na sjevernoj strani Ivan-planine. Konjic je trebalo da brani oko 2000 vojnika borbene grupe »Šulce« (3. bataljon 370. grenadirskog puka, ostaci 2. bataljona 369. gre-

³⁸⁰⁾ »Hercegovački borac«, br. 2/3, Arhiv CK SKJ, N. 826.

³⁸¹⁾ Nekadašnja varoš Ostrožac i sva naselja uzduž Neretve, od Konjica do Jablanice, potopljena su Jablaničkim jezerom, na čijim su obalama izgrađena urbanizirana naselja, umjesto uskotračne pruge i prašnjavog puta, pruga normalnog kolosjeka i automobilski put.

³⁸²⁾ VII, k. 1152/11, f. 4, d. 6.

nadirskog puka, nekoliko »flakova« i jedan bataljon 2. domobranskog gorskog zdruga).

»Pošto su iz Konjica povučene znatne njemačke jedinice, a neke ustaške samovoljno napustile položaje, brigade su nailazile na slabiji otpor neprijateljskih snaga«, zapisao je Momčilo Radović. »Zato su brigade samoinicijativno nastavile napredovanje, tj. iako još nisu bile dobine zapovijest za napad na neprijatelja u Konjicu. Tako su prednji dijelovi 13. brigade (1. četa 4. bataljona) već oko podne 3. marta izbile na kose Pomola, ali su zadržani artiljerijskom i mitraljeskom vatrom iz bunkera sa Gradine, Repovice i željezničke stanice Konjic, sa desne strane Neretve.³⁸³«

Puškomitraljezac Jože Čitarević, iz Hrvatskog zagorja, koji će dva dana kasnije poginuti na Bradini, i ostali borci ove čete sa Pomola, izbacili su iz borbe više od dvadeset njemačkih vojnika koji su se sa željezničke stanice povlačili prugom prema Bradini.

»Samo magla je sprječila da ih ne ostane više poginulih na putevima njihovog povlačenja prema Homoljskom potoku, jer naprsto su nam nailazili na nišan«, sjeća se Muharem Kreso, omladinski rukovodilac. »Bili smo ogorčeni, zgražavali smo se nad prizorima spaljenih kuća i ubijenih seljaka, nad kojima su Luburićeve ustaše iskalile svoj bijes i svoju nemoć. Toga dana poginuli su borci Mirko Dupor iz Biograda kod Trebinja, Stjepan Jelčić iz Desne kod Opuzena i Gojko Milivojević iz Dabro kod Stoca. Istoga dana oko 13 časova gledali smo kako njemačka pionirska četa ruši eksplozivom čupriju u gradu, kulturno-istorijski spomenik iz XV vijeka. Oko 16 časova neprijatelj je počeo napuštati dio grada na lijevoj obali Neretve i u taj dio Konjica su oko 17 časova ušli dijelovi 13. i 14. hercegovačke brigade. Rušenje čuprike je onemogućilo njihov prelazak na desnu obalu Neretve, pa su tu i zanočili.«

Sutradan, 4. marta u 16 časova iz Konjica su se pokrenuli prema Bradini vojnici borbene grupe »Šulce« i, gotovo u isto vrijeme, spustila su se u dio grada na desnoj obali Neretve dva bataljona 11. hercegovačke NOU brigade, pa je u 17,30 časova grad oslobođen. Idućeg dana, 5. marta³⁸⁴ Štab 13. brigade obavijestio je Štab 29. divizije daje Brigada »nastupajući od Ostrošca ka Konjicu i napadom na sam Konjic« uspjela da potisne neprijatelja sa svih njegovih uporišta do Konjica i sa dijelovima 14. i 11. hercegovačke brigade oslobođila Konjic.

U proganjanju neprijatelja od Ostrošca ka Konjicu, i u samom gradu, Brigada je ubila 35 vojnika i starješina, ranila dva puta više, i zaplijenila 40 pušaka, 3 puškomitraljeza, 10000 metaka i 3 pištolja.

Drugi i Četvrti bataljon 6. marta 1945.

Napuštajući Konjic, Brđane i Bradinu »po zapoviedi višeg podhvatnog zapovjedništva«, kako bi izbjegli »obuhvat neprijatelja koji je zapadno od Konjica prodrio u smjeru sjevera«, 3. bataljon njemačkog 370. puka i ostaci 2. bataljona 369. puka 369. legionarske divizije i snage us-

³⁸³⁾ Mr Radović: *Revolucionarni radnički pokret i narodnooslobodilački pokret u konjičkom kraju*, str. 3-5, izdanje opštinskog odbora SUBNOR Konjic, 1986.

³⁸⁴⁾ VII, k. 1146, II, f. 2, d. 43.

»... 'Drugo odjeljenje još 3... Top broj 1, koliki je daljinar? Uzeti 156. Prvo odjeljenje - gađati po jedan...', zapisao je S. B. gledajući kako artiljeri podržavaju napad pješadije. 'Top broj 2 - gađati bunker broj 8'. Granate su letile i pogađale kao da su rukom postavljane. 'Gađati kotu broj 5. Pazite, naši se podvlače'. I dok se kosama uspinjala pješadija, po vrhu čuke lupale su granate i raznosile se u paramparčad«.³⁸⁰

Otpor u centru grada, oko željezničke stанице, slomljen je u 19 časova, pošto su se borci 13. brigade prebacili skelom na desnu obalu Neretve i, na taj način, neposredno ugrozili zabarikadirane vojnike i ustaše.

Tako se glavnina neprijateljevog garnizona probila ka Konjicu, od 300 poginulih vojnika i 34 zarobljena, 13. brigada je ubila 170 i 10 zaprolila, zaplijenivši i 3 minobacača, 8 puškomitrailjeza i 70 pušaka.³⁸¹

Pored dvadeset ranjenih, Brigada je imala dvanaestoricu poginulih (10. brigada je imala 4 poginula i 8 ranjenih), među kojima su, uz Huseina Sefu i Vladu Šukića, Vladislava Kuljića i Danila Butuliju, bili borci 3. bataljona Milan Borovac, Krsto Jokanović, Radovan Kešelj, Mirza Kudra, Zaharija Vukalović, Bećir Tikveša, Mujo Fazlić i Ratko Stević.

Tako je 3. bataljon za nekoliko dana borbi oko Ostrošca izgubio 16 boraca i rukovodilaca, a to je njegov najteži gubitak u jednoj borbi tokom rata.

Slučaj je htio da je sutradan, 2. marta, dok su komunisti 1. bataljona održavali kraću partijsku konferenciju, neko do boraca uzbuden upozorio da uzbrdo ide stari Hasan, otac poginulog komandira Huseina Sefe, čiji je drugi sin, omladinac Safet, poginuo kao borac 3. bataljona 13. brigade u selu Vranjevićima 4. decembra 1944.

»Gdje mi je Husetina?« pitao je, umjesto pozdrava, stari Hasan, koga niko u oči nije smio pogledati. Kasnije, kada se pribrao, skinuo je torbu s ramena i rekao: »Podijelite ovo međusobno«. I krenuo niz brdo nošen svojom tugom.

»Municiju svih vrsta sa kojom Brigada raspolaže, a koju smo potrošili od Mostara do Ostrošca, nadoknadili smo u ovoj akciji«, obavijestio je Štab brigade 3. marta Štab Divizije.³⁸²¹

Poslije oslobođenja Ostrošca neprijatelj se »naglo počeo povlačiti«, i 13. brigadi, nije bilo osobito teško da ovlada Idbarskom dolinom, Čelebićima i grebenom planine Ljubbine, odakle je, sa Orahovice, mogla da tuče njemačke položaje na desnoj obali Neretve, gdje su njemačke jedinice zadržavale 10. hercegovačku i 17. krajisku brigadu.

Noću između 2. i 3. marta komandant njemačke 369. divizije, general Georg Rajnike, naredio je da se 1. bataljon 370. puka, 369. izviđački bataljon i jedan artiljerijski divizion prebace s tog područja vozom do Bradine, na južnoj strani Ivan-sedla i Raštlice, na sjevernoj strani Ivan-planine. Konjic je trebalo da brani oko 2000 vojnika borbene grupe »Šulce« (3. bataljon 370. grenadirskog puka, ostaci 2. bataljona 369. gre-

³⁸⁰) »Hercegovački borac«, br. 2/3, Arhiv CK SKJ, N. 826.

³⁸¹) Nekadašnja varoš Ostrožac i sva naselja uzduž Neretve, od Konjica do Jablanice, potopljena su Jablaničkim jezerom, na čijim su obalama izgrađena urbanizirana naselja, umjesto uskotračne pruge i prašnjavog puta, pruga normalnog kolosjeka i automobilski put.

³⁸²) VII, k. 1152/11, f. 4, d. 6.

nadirskog puka, nekoliko »flakova« i jedan bataljon 2. domobranskog gorskog zdruga).

»Pošto su iz Konjica povučene znatne njemačke jedinice, a neke ustaške samovoljno napustile položaje, brigade su nailazile na slabiji otpor neprijateljskih snaga«, zapisao je Momčilo Radović. »Zato su brigade samoinicijativno nastavile napredovanje, tj. iako još nisu bile dobine zapovijest za napad na neprijatelja u Konjicu. Tako su prednji dijelovi 13. brigade (1. četa 4. bataljona) već oko podne 3. marta izbile na kose Pomola, ali su zadržani artiljerijskom i mitraljeskom vatrom iz bunkera sa Gradine, Repovice i željezničke stanice Konjic, sa desne strane Neretve.³⁸³«

Puškomitraljezac Jože Čitarević, iz Hrvatskog zagorja, koji će dva dana kasnije poginuti na Bradini, i ostali borci ove čete sa Pomola, izbacili su iz borbe više od dvadeset njemačkih vojnika koji su se sa željezničke stanice povlačili prugom prema Bradini.

»Samo magla je sprječila da ih ne ostane više poginulih na putevima njihovog povlačenja prema Homoljskom potoku, jer naprsto su nam nailazili na nišan«, sjeća se Muharem Kreso, omladinski rukovodilac. »Bili smo ogorčeni, zgražavali smo se nad prizorima spaljenih kuća i ubijenih seljaka, nad kojima su Luburićeve ustaše iskalile svoj bijes i svoju nemoć. Toga dana poginuli su borci Mirko Dupor iz Biograda kod Trebinja, Stjepan Jelčić iz Desne kod Opuzena i Gojko Milivojević iz Dabrova kod Stoca. Istoga dana oko 13 časova gledali smo kako njemačka pionirska četa ruši eksplozivom čupriju u gradu, kulturno-istorijski spomenik iz XV vijeka. Oko 16 časova neprijatelj je počeo napuštati dio grada na lijevoj obali Neretve i u taj dio Konjica su oko 17 časova ušli dijelovi 13. i 14. hercegovačke brigade. Rušenje čuprike je onemogućilo njihov prelazak na desnu obalu Neretve, pa su tu i zanočili«.

Sutradan, 4. marta u 16 časova iz Konjica su se pokrenuli prema Bradini vojnici borbene grupe »Šulce« i, gotovo u isto vrijeme, spustila su se u dio grada na desnoj obali Neretve dva bataljona 11. hercegovačke NOU brigade, pa je u 17,30 časova grad oslobođen. Idućeg dana, 5. marta³⁸⁴ Štab 13. brigade obavijestio je Štab 29. divizije daje Brigada »nastupajući od Ostrošca ka Konjicu i napadom na sam Konjic« uspjela da potisne neprijatelja sa svih njegovih uporišta do Konjica i sa dijelovima 14. i 11. hercegovačke brigade oslobođila Konjic.

U proganjanju neprijatelja od Ostrošca ka Konjicu, i u samom gradu, Brigada je ubila 35 vojnika i starješina, ranila dva puta više, i zaplijenila 40 pušaka, 3 puškomitraljeza, 10000 metaka i 3 pištolja.

Drugi i Četvrti bataljon 6. marta 1945.

Napuštajući Konjic, Brđane i Bradinu »po zapoviedi višeg podhvatnog zapovjedništva«, kako bi izbjegli »obuhvat neprijatelja koji je zapadno od Konjica prodrio u smjeru sjevera«, 3. bataljon njemačkog 370. puka i ostaci 2. bataljona 369. puka 369. legionarske divizije i snage us-

³⁸³⁾ M. Radović: *Revolucionarni radnički pokret i narodnooslobodilački pokret u konjičkom kraju*, str. 3-5, izdanje opštinskog odbora SUBNOR Konjic, 1986.

³⁸⁴⁾ VII, k. 1146, II, f. 2, d. 43.

taško-domobranske 9. gorske divizije u noći između 4. i 5. marta 1945. na grebenu Ivan-planine »uzpostavili su novu zaprečnu crtu: Vranjača - vis 997 - Rudno brdo - Ragalj«, vodeći »u toku celog dana 4. i 5. marta« žestoke borbe za vis 997, koji je »noćnim napadajem konačno opet oslobođen od naših trupa«, kako je zapisano u izvještaju Glavnog stožera Ministarstva oružanih snaga NDH 6. marta 1945.³⁸⁵

U toj opštijoj pometnji neprijateljevih snaga, dok se 13. brigada u Konjicu pripremala da pređe skelama na desnu obalu Neretve, 10. i 11. hercegovačka brigada su 4. marta, energično goneći neprijatelja, izbile na liniju Ivan-planina - Rudno brdo (1270) - Dragalj (1227) oslobođile sela Podorošac, Dragočaj i Bradinu, i pri tom sačuvali most zvani »Lučić« pripremljen za miniranje, gdje je poginuo komandant 4. bataljona 10. brigade Jovan Bobot (narodni heroj).

»Izbivši na Ivan-planinu jedinice naše divizije oslobođile su noću 4/5. marta u 1 čas Hercegovinu od okupatora i jedinica domaćih izdajnika«, obavijestio je Štab Divizije Štab 2. korpusa JA.³⁸⁶ Ali već te noći 2. i 3. bataljon njemačkog 370. puka povratili su protivnapadom izgubljene položaje i borba za Ivan-sedlo nastavljena je nesmanjenom žestinom.

Da bi osujetio ponovno gubljenje položaja na grebenu Ivan-planine, komandant njemačkog 21. armijskog korpusa izvukao je iz područja Buvovače 13. puk (bez 3. bataljona) 7. SS divizije »Princ Eugen« i uputio ga u rejon Ivan-sedla, u pomoć iznurenog 369. diviziji i demoralisanoj ustaškoj 9. gorskoj diviziji.

U međuvremenu, dok je 13. puk pristizao i 7. marta prešao u napad, odbacujući dijelove 29. divizije od Ivan-sedla, gdje je ipak bočnom vatrom bio zaustavljen, 5. marta propao je zajednički napad 10. i 11. brigade da ponovo ovladaju grebenom Malog Ivana. U popodnevnim časovima toga dana stigli su iz Konjica 2. i 4. bataljon 13. brigade, a krajem dana i druga dva bataljona.

U borbama koje su vođene 4. i 5. marta na Ivan-planini ispoljena je odlučnost njemačke komande da na tom, južnom sektoru fronta, branii svim snagama planinski prevoj i, na taj način, osigura odbranu Sarajeva i dolinu Bosne, što je, u isto vrijeme, podstaklo komandanta 29. hercegovačke NOU divizije da krajem dana 5. marta, uputi 2. i 4. bataljon 13. hercegovačke brigade u obuhvat desno, padinama Bjelašnice, i da u rejonu Tarčina presječe komunikaciju kojom se neprijatelj snabđivao od pravca Sarajeva.

»Ta taktička grupa, po dubokom snijegu, izbila je 6. marta ujutru u rejon Lanište - Megara - Mehina luka, i napala iz pokreta otkrivenog neprijatelja na položajima pred sobom«,³⁸⁷ zapisao je komandant 4. bataljona Milan Bjelogrlić, koji je sa komandantom 2. bataljona Krstom Dabovićem poveo borce bataljona u odlučan napad i ovladali Dragaljem (k. 1127), Ragljem (t.t. 1134) i Vijencem (k. 977), prodirući ka Tar-

³⁸⁵ Zbornik NOR, IV/34, d. 177.

³⁸⁶ Zbornik NOR, IV/34, d. 47.

³⁸⁷ Milan Bjelogrlić: »Učešće 29. hercegovačke divizije u sarajevskoj operaciji«, »Sarajevska operacija«, VII, Beograd, 1986, str. 210.

činu. Nekoliko sati kasnije neprijatelj je izvršio protivnapad i posjednuti položaji su, uz velike gubitke tri puta prelazili iz ruke u ruku.

Lijevo od 13. brigade, padinama Malog Ivana, iznad Donje i Gornje Bradine, napadala je 11. brigada, a lijevo od nje, od željezničke stanice Bradina ka Ivan-sedlu i Vihoru, 10. hercegovačka brigada.

Napad triju brigada podržavali su 2. i 3. divizion Artiljerijske brigade koji su 6. marta ispalili na ciljeve na Ivan-sedlu i Malom Ivanu 543 granate, 7. marta 432, a 8. marta 679 granata.

Kada je 7. marta u 10 časova Štab 13. brigade obavijestio pomoćnika načelnika 29. divizije da su 2. i 4. bataljon u borbama 6. marta imali 11 poginulih i 13 ranjenih boraca i starješina, da su 6. marta u 22 časa 1. i 3. bataljon ovladali selom Korča - Dragalj i da preduzimaju napad na Željkovo - Ragalj - Vijenac, da »neprijatelj stalno nadire prema Rudnom brdu - Korča«, da je položaj Brigade, ukoliko se što prije ne ovlađa Ivan-sedlom »opstanak ovako nemoguć«, rasplet prvih žestokih borbi na Ivan-planini bivao je sve vidljiviji.

Novi, tek pristigli njemački 13. SS brdski lovački puk sa 116. izviđačkim bataljonom, 3. i 4. bataljonom ustaškog 1. stajaćeg djelatnog zdruga, u sadejstvu 370. grenadirskog puka i ustaškog 9. stajaćeg djelatnog zdruga (bez jednog bataljona), 7. marta izjutra krenuli su u opšti protivnapad i, popodne istoga dana, ovladali Malim Ivanom (k. 1011) i Rudnim brdom (k. 1280) koje su držali bataljoni 11. hercegovačke brigade, da bi i na položajima 13. brigade, koja je cito dan odolijevala napadima 1500 ustaša, u zoru 8. marta neprijatelj ovlađao ključnim objektom na njenim položajima - Dragaljem (k. 1227).³⁸⁸⁾

Iako je toga dana neprijatelj potisnuo i 10. hercegovačku brigadu lijevo od komunikacije Konjic - Sarajevo, prijeteći da obuhvatom lijevog krila ugrozi 29. diviziju, Brigada je protivnapadom, uz snažnu podršku artiljerije, povratila Brdo (k. 1378), jedno od dva izgubljena uporišta. Toga dana je i 11. brigada, mada gotovo potpuno iscrpljena (»Mišljenja smo da je potrebno preduzimati drugog načina jer je vojska neprestano u snijegu i neprijatelj je vezao sve bataljone - čitavu našu snagu - za se«, kako je Štab 7. marta pisao Diviziji), odlučnim protivnapadom povratila k. 1284 i k. 1011 na Rudnom Brdu i Malom Ivanu.³⁸⁹⁾

Vis Dragalj (k. 1227), ispred položaja 13. brigade, ostao je, ipak, u neprijateljevim rukama, kao i Jasen (k. 1280), ispred 10. brigade.

»Dragalj kota je dominirala okolnim terenom«, zapisao je u brigadnom glasilu zamjenik komandanta Brigade, major Milan Tabaković. »Bila je jako utvrđena svim mogućim fortifikacionim sredstvima. Neprijatelj je znao da mu je ova kota najvažnija na položaju i on ju je najjače utvrdio. Osmog marta pripremali smo iz svih bataljona nekoliko četa da izvrše juriš na k. Dragalj. Komandir čete Boriša Čorlija javio se dobrovoljno sa svojom četom da napadne Dragalj. Komandant bataljona mu je odobrio i, poslije jednočasovne borbe, kota je bila u našim rukama, ali uslijed toga što je naša 11. brigada bila odviše zamorena mi smo trebali preuzeti njezine položaje, jer se imao u vidu drugi način borbe na čitavom sektoru Divizije.

388) „29. hercegovačka divizija“, str. 492.
1/VII, k. 1146 I, f. 2, d. 29-7.

Na dan 9. marta primili smo položaje od Bradine sve do sela Korča. Nijemci su bili ispred naših položaja 50 - 300 metara³⁹⁰¹.

Obavještavajući Štab 29. divizije 8. marta od 12,50 časova, da su poslije četiri juriša prethodnog dana ovladali dominantnim uporištem na Dragalju i povlačenju zbog potiskivanja premorene 11. brigade, da borbu vode u snijegu od dva metra i da zbog toga nisu mogli da ovladaju selima Korča i Željakov Do, da »nema nigdje u blizini položaja selo ili neka ljetna koliba gdje bi se ljudstvo moglo odmoriti«, da se na položaj ne mogu uspeti konji sa tovarom ni »teška oružja koja bi nam bila nužno potrebna i od velike važnosti«, Štab 13. brigade ispoljio je i zabrinutost zbog toga što je posljednjih 48 časova Brigada imala 25 poginulih i 48 ranjenih boraca (15 težih) čije je transportovanje preko planine Preslice u selo Džepi bilo izuzetno otežano.

Tako se do 9. marta front polako stabilizovao.

I upravo kada je Štab 29. divizije izdao zapovijest brigadama »za preduzimanje i utvrđivanje položaja i za defanzivan stav do daljnjega«, kako je zapisano u operativnom dnevniku Brigade 8. marta naveče,³⁹¹¹ njemački 13. SS brdski lovački puk se povukao iza planinskog prevoja, gdje su ostale druge njemačko-ustaške snage, i na liniji Raštelica - Trzak - Ragalj obrazovao drugu liniju odbrane.

Ragalj! Kota 1134!

Zdenka Karačić, Ljubica Remetić, Emina Merdan

Ako se u brigadnom izvještaju od 8. marta pominje samo toliko da su u posljednjih 48 sati bataljoni imali 25 poginulih i 48 ranjenih, a u operativnom dnevniku Brigade 6. marta sopstveni gubici 6 mrtvih i 15 ranjenih, pored 45 ubijenih neprijateljevih vojnika, možda je i žurba, jer tek što se borba završila, doprinijela tome da se i u izvještaju i u dnevniku Brigade ne zabilježe imena i prezimena poginulih boraca i starješina, pored knjige poginulih, ili je sve to što se dogodilo bio svakodnevan, običan događaj koji nije zahtijevao posebna objašnjenja Štabu Brigade i Štabu Divizije.

U škrtim vijestima o palim mladićima i djevojkama kriju se konkretna ljudska žrtvovanja, trajni dokazi o kolektivnom i pojedinačnom samoprijegoru i samopotvrđivanju mladih ljudi iz svih nacionalnih sredina Hercegovine, svjedočanstva koja oplemenjuju međusobno povjerenje, kazivanja o tome šta je zemlja podarila ljudima. To je dokument o borbama koje razmeđuju predrasude i zablude među ljudima i narodima.

Tako se sa Ivan-planine, uz grobove boraca 13. brigade koji toga dana poginuše na Raglju i oko njega, Nikole Bendera i Sulejmana Begovića, Obrena Glogovca i Ahmeda Čosića, Hasana i Šabana Kevrića, Gerasima Oluškog i Safeta Kurta, Rama Pejaka, Salke Cemića, Emira Pašića i Tome Krajišnika, oglašavaju i grobovi triju bolničarki - Ljubice Remetić, Srpskinje iz sela Biograda kod Nevesinja, Zdenke Karačić, Hr-

³⁹⁰¹ Bilten 13. hercegovačke brigade, Arhiv CK SKJ, N. 658.

³⁹¹¹ VII, k. 1146/11, f 7, d. 6-1.

vatice iz Mostara, i Emine Merdan, Muslimanke iz Počitelja. Grobovi djevojaka koje izginuše na jednom mjestu i u jednom danu, 6. marta 1945. na koti Dragalj, povrh planinskog prevoja na Ivan-sedlu, ispred neprijateljevih bunkera, pedeset i nekoliko metara daleko od položaja koje su držali bataljoni 13. brigade, gde se odigrala heroika boračkog žrtvovanja, upečatljiva su potvrda ratnog drugarstva, boračke postojanosti i nesalomljive želje udarnih brigada, da se i na tom dijelu jugoslovenskog fronta, nadomak Sarajevu, okupatorskim i njihovim savezničkim snagama, nanese odlučni udar.³⁹²⁾

Taj žestoki sudar na Ivan-planini samo je dio širokog borbenog opusa koji se početkom te godine protezao od Dunava i Srema, dolinom Drine do Hercegovine, kao čvrst i snažan beočug evropskog ratišta savezničkih armija zemalja Antihitlerovske koalicije. Protiv uveliko načete grupe armija »E« i drugih trupa njemačkog komandanta Jugoistoka, uspješno se borila, zajedno sa desetinama udarnih i proleterskih jedinica, i 29. hercegovačka udarna divizija.

Pomoćnik političkog komesara 2. bataljona 13. hercegovačke brigade Lutvo Džubur, u članku »Njih tri«, objavljenom u listu 13. brigade »Hercegovački borac«, piše:

»... U koloni su bile i njih tri, Zdenka i Emina u četi Drugog bataljona, a Ljubica u četi Četvrtog. Ove dvije čete su imale za zadatak da likvidiraju čuku Dragalj (Ragalj, t.t. 1134, prim. M. S.), kako neprijateljsko uporište sa 40 bunkera ukopanih duboko u snijeg... Cilj je blizu... Kolona se poče postepeno pretvarati u streljački stroj i lagano puziti uz čuku gazeći dubok snijeg, a skrivajući se od jele do jele. Svi su na svom mjestu u streljačkom stroju. Obrać oko čuke se sve više steže.

Borba je otpočela. Sa obadvije strane počeše se bacati bombe, a zatim dugi rafali raznih vrsta mitraljeza. Nastade urnebesna vatra. Redali su se juriši jedan za drugim. Bunkeri su prelazili nekoliko puta iz ruke u ruku. Ustaški zlikovci i pored svojih mnogobrojnih žrtava bili su uporni na čuki... «

Pred očima političkog komesara Džubura i njegovih drugova počela je potresna ratna drama kada je pred ustaškim bunkerom pao ranjeni borac:

»Prva je pošla Ljubica. Došla je do ranjenog druga i povukla ga. Baš u tom času kad je mislila da je zadatak izvršen, da je drug spasen, klonula je Ljubica na snijeg pogodjena hicem u stomak. Zdenka i Emina, koje su budno posmatrale pokušaj Ljubičin iz zaklona, znale su sad šta je njihova dužnost. Naređenje nije potrebno. Savjest je jača od svega.

Jurnule su one u pravcu Ljubice i ranjenog druga ne misleći na opasnost i ne obazirući se na neprijateljske kuršume koji su oko njih parali snijeg. Ali... zlikovačko oko je dobro sastavilo nišan. Pala je Zdenka pogodjena u glavu, a odmah pored nje Emina, pogodjena u prsa. Tri mlade Hercegovke ležale su nepomične jedna pored druge. Jaki mlazevi krvi natapali su snijeg i na suncu bojili ga divnim rumenilom. A tri mlada života su se postepeno gasila na prvoj čuki u Bosni«.³⁹³⁾

³⁹²⁾ M. Seferović: »Narodna armija«, 1984.

³⁹³⁾ Hercegovački borac, list 13. brigade, br. 2/3, Arhiv CK SKJ, N. 826.

Među poginulim borcima, drugi su vidjeli, ostao je smrtno pogodjen i Emir Pašić, vodni politički delegat 1. čete 2. bataljona, srednjoškolac iz Mostara i pasionirani foto-reporter i puškomitraljezac 2. bataljona, Tomo Krajišnik.

Šta je tri mlade i lijepе djevojke podstaklo da žrtvuju svoj život spašavajući ranjene drugove, i jedna drugu? Kako proniknuti u heroiku njihovog žrtvovanja?

Pred takvim neobičnim ljudskim djelom i odgovorom, zastala je, svojevremeno, i 74-godišnja Mara Karačić, majka osamnaestogodišnje učenice Trgovačke akademije i skojevke, tog marta 1945. zalede među borce 2. bataljona ispred ustaških i njemačkih bunkera na čuki Ragalj, u snijegu navrh planine.

»I kad je opasnost vrebala ovdje u Mostaru oči su joj bile prepune dobrote i radosti, šeretluka, a kosa spletena u guste pletenice«, govori majka Mara, koja je sa mužem željezničarom Mirkom othranila svoje petoro djece: Paulu, Zdenku i Zdravku, Tomislava i Vlada, čestite i radne, u širokom luku zaobilazeći u svojoj sredini one što u ratu okaljaše svoje ime. »Pogled i smijeh je izdadoše, kad saznadoh da je iz kuće nesnala velika vreća vune koju sam skupljala za čilim, a zahvaljujući mojoj Zdenki ode u partizane, u ruke seoskih pletilja. Tada i saznadoh da su njeni sve češći susreti sa drugaricama bili njihovi tajni dogovori.«

»Ruke su joj bile pune knjiga, a kakvih - biće onih naših«, sjeća se majka, koja je i sama obavila »ilegalni zadatak«, nosila je kćerkino pismo u drugi kraj grada, do Šarića harema, i uz lozinku predala nepoznatom ilegalcu, da bi i njoj, ubrzo, dvije seoske cure u dimijama donijele prvo i posljednje kćerkino pismo iz partizana, neposredno uoči oslobođenja Mostara 14. februara 1945. »Zapamtila sam samo jednu njenu rečenicu: 'Nemojte se sekirati, ja ću ubrzo tamo'. A kad je došla u oslobođeni Mostar, zatekla nas je da jedemo grah. 'Nismo ga dugo jeli', rekla nam je tada, a onda se obratila ocu: 'Ako neki Srbin ili neko pošten upre prstom i kaže da si bio uz ustaše, da si frankovac, neću ti pomoći. Ništa ti, tata, neće pomoći'. Otac odgurnu posudu i odvrati joj: 'Kad imaš takvu pamet nije trebalo ni da ideš gore. Zar sam ja mogao biti na drugoj strani naspram tebe i tvojih, a sada, evo, i mojih'. I bi to naš posljednji susret«, reče majka Mara koju su ustaše pretukle u selu Gorancima iznad Mostara zbog kćerke partizanke.

Možda se upravo s njima, s ustašama koji je pretukoše, susrela i njeni kćerka Zdenka na Ivan-planini, na čuki Ragalja na vrhu puščane mušice.

Gotovo neobjašnjiva je bila Zdenkina tvrdoglava upornost da odmah, tek što je stigla na oslobođenu teritoriju Hercegovine i raspoređena kao bolničarka u Prateću četu 1. bataljona 13. brigade, zatraži od lazak u neku od četa »iz prve borbene linije«, tamo gdje se s bombom u ruci i s bliskog odstojanja gleda i tuče neprijatelj. Tako se, napokon, i dogodilo. Otišla je u jednu od četa 2. bataljona i u njoj je poginula.

Pred njenim očima, naprijed i desno od njenog zaklona, na čuki Ragalj, kao da je iz mitraljeza gađao njen omiljeni junak Pavle Korčagin i njegova neispunjena ljubav Rita iz knjige »Kako se kalio čelik«, koju su mostarski skojevci prepisali (jedan primjerak rukom prepisane knji-

ge čuva se u vitrini Muzeja Hercegovine u Mostaru), i koju je i ona, Zdenka, sa svojom čitalačkom grupom ne jednom pročitavala i oko sebe okupljala buduće bombaše.

Bile su to njene i hercegovačke »zvijezde stajačice« koje »svijetle neprolazne kroz noć prolaznosti«, poput Cvajgovih »Zvjezdanih trenutaka čovječanstva«, kada se »neizmjerno obilje događaja prikupi u nizu raspon vremena«, da ono »što inače lako protiče jedno za drugim i jedno pored drugog, zgušnjava u jedan jedini trenutak koji sve odredi i u svemu odluči«, da je »taj čas nepovratan za stotine naraštaja, ili odredi život pojedinca, naroda«.

Taj veliki i neprolazni trenutak Zdenke Karačić isписан je krvlju u času njenog skoka među smrtno ranjene drugove, i Ljubicu Remetić, da bi se pored njih ubrzo našla smrtno pogodena i Emina Merdan.

Tri djevojke iz tri hercegovačka kraja - Zdenka, Ljubica i Emina, svojom krvlju i grobovima izbrisale su sve razlike između sebe, stvarajući snažan motiv nekom novom Andriću, »gradu« za jedno naše novo, uz Andrićeve »Pismo iz 1920. godine«, kazivanje, koje osvjetljava vjekovne gorčine i ljepote uzrastanja jednog do očaja dovedenog naroda, sudbonosnu smjenu jednog ili više stoljeća u našem jugoslovenskom podneblju.

A to Pismo iz 1920. govori da »ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje čudne glasove sarajevske noći«, da »teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći«, da »prođe više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekundi)«, piščev junak je sam brojao, »i tek tada se javi nešto slabijim, ali prodornim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on otkucava svoja dva sata posle ponoći«, da »malo za njim iskuca promuklim, dalekim glasom sahat-kula kod Careve džamije, i to iskuca jedanaest sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih predela sveta«, da »Jevreji nemaju svoga sata koji iskučava, ali Bog jedini zna koliko je sada sati kod njih, koliko po sefardskom, koliko po eškenaskom računanju«, a zatim: »Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba, bdi razlika koja deli ove ospale ljudi koji se budni raduju i žaloste, goste i poste po četiri razna, među sobom zavađena, kalendara i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvijek slična mržnji, često potpuno identična sa njom«.³⁹⁴⁾

Umjesto »čudnih glasova sarajevske noći« iz Andrićeve 1920. godine, s vrha Ivan-planine, propete u oblake, odjekuju novi otkucaji posljednje ratne godine, marta 1945: Zdenka, Ljubica i Emina svojim grobovima, poput drugih partizanskih bojovnika, rasplamsaše ljubav zbratimljenih ljudi, njihovo dramatično buđenje.

Njihovim porodicama bilo je teško povjerovati u smrt svojih najmlađih. To nisu mogli povjerovati ni roditelji Emira Pašića, političkog delegata 1. čete 2. bataljona, jer Komanda grada Mostara je 18. marta 1945. uputila pismo Štabu 13. brigade, tražeći da se saopšti i Komandi i porodici šta se, u stvari, s Emirom dogodilo, jer su roditelji »navodno

³⁹⁴⁾ Ivo Andrić: »Pismo iz 1920. godine«, »Pregled«, maj 1946, Sarajevo.

obavješteni da je 6. marta o. g. poginuo«. Porodica Emira Pašića dobila je odgovor.

I majka Zdenka Karačić: »Dostavlja Vam se (priloženo) izvještaj Štaba II bataljona XIII HNOU od 20. marta 1945. o pogibiji Vaše kćeri, a naše drugarice Zdenke Karačić. Izražavamo Vam najiskrenije saučešće za gubitkom Vaše kćeri, koja dade svoj život za dobrobit i slobodu naših naroda«.

Tom maticom revolucionarnog preobražaja koračala je već prve ustaničke godine i dvadesetogodišnja Ljubica Remetić iz hercegovačkog sela Biograda, čobanica koja nije išla u školu i koja je ostala nepismena, ali u isto vrijeme ponesena ustaničkim tradicijama naroda svoga kraja.

»Uz osam drugih djevojaka, naša kršna, naočita, izuzetno hrabra Ljubica Remetić, što pogine na Ivan-planini, djevojka koja je mogla da bira najbolje momke, ostade mi u sjećanju kao najodlučnija Matina kćerka, a taj teško ranjeni solunski dobrovoljac imao ih je pet - Milku i Ljubicu, rođenu 1922, Petru, Anicu i Vidu, i sina Radoslava«, prisjeća se djevojaka boraca iz Omladinske čete Bišinskog partizanskog odreda marta 1942. njihov prvi politički komesar Jovan Vuković, koji se sa Ljubicom Remetić »što pogibe na Ivan-planini«, ponovo susreo u proljeće 1943, kada je Ljubica sa bratom Radoslavom postala borac 10. hercegovačke brigade. Prošla je kroz petu ofanzivu kao skojevka i borac 4. bataljona, nekoliko dana bila je i puškomitralsjed, a juna 1943. vratila se u svoje selo oboljela od tifusa, opale kose, progonjena od četnika.

»Spavala je cijelo ljetо iznad kuće, čuvala ovce, a imali smo ih oko stotinu, iz dana u dan sve jača i odlučnija, bez straha. A nismo joj vjerovali da je na Sutjesci vidjela Tita«, svjedoči Ljubičina mlađa sestra Petra, začuđena otkuda njenoj sestri snalažljivost i odlučnost kada je njihov susjed i nesrećnik morao da dovede kolonu vojvodanskih Švaba u njemačkim uniformama pred Matovu kuću, ali i da Ljubici omogući da se spase.

Pitao ju je: »Gdje je Ljubica?«, a ona je hitro odvratila: »Vidite li ono brdo?... Vidite! E, onda idite tam - iza onog vrha ona čuva ovce«. Ipak su je poveli kao vodiča. Ali, nadmudrila ih je. Zavela ih je u kamenjar, vrtače - i pobegla, dotrčala do sestre i čobanica. Kasnije, s proljeća 1944, Ljubica je ponovo otišla od kuće i terenskog rada sa seoskom omladinom, i priključila se 4. bataljonu 13. hercegovačke brigade.

Poslije mnogih borbi stigla je do Ivan-sedla, do čuke Ragalj, do borbe u kojoj je ko zna po koji put do tada nesebično pomagala ranjenom drugu. Prva je iza bukve iskočila i potrčala čistinom, ali joj je metak prekratio život. Život Ljubice Remetić, Srpskinje iz Nevesinja, pored koje su ležali zgrčeni i u krvi dva borca i Zdenka Karačić, Hrvatica iz Mostara.

Tako pokošene, na samrti i bespomoćne, gledala ih je i Emina Merdan, bolničarka 2. bataljona, devetnaestogodišnja veoma snažna, razvijena i odlučna djevojka, koja se nije odvajala od puške i sanitetske torbe. U drugom vodu njene čete bila je Zdenka, koja je tog časa ležala pogodenja ispred njenog zaklona, okrenuta prema njoj, bez glasa i pokreta.

Zdenka je kao skojevka radila u mostarskom kvartu Cernica, na desnoj obali Neretve, a Emina u kvartu Carina na lijevoj obali, gdje je Emina stigla u ljeto 1942, kada je s porodicom izbjegla iz starog srednjovjekovnog grada na Neretvi, Počitelja, nekoliko kilometara udaljenog od Čapljine na putu za Mostar. Među tim kulama i bedemima staroga grada, u tom jatu kamenih kuća i debelih zidova, gdje se podiglo snažno uporište protiv turskog nadiranja, gdje su kasnije turski kapetani razvili svoja kapetanska sijela i dogradili nove utvrde, vojevali i eglenisali u mahalama i dućanima, uz džamiju i medresu, hamam i han, sahat-kulu i vodeni toranj, u čaršiji rasutoj u oštroj lučkoj padini između bedema, u tom dotrajalom gradu na Neretvi, rijetko naseljenom, raspuklom, među trešnjama i smokvama, pored krava i ovaca, koza, među vinogradima i šipcima, stasala je i djevojka Emina. Rođena 1928, Mehmedova kćerka snažnija i od svoje braće Ahmeda, Hasana i Alije, uz svako novo ljeto sve kuražnija i visprenija od njih i od drugih djevojaka u zbijenim sokacima i mahalama.

Kao i njene vršnjakinje, nosila je dimije i anterije, išla u vjersku školu mekteb i ostala nepismena, otrgnuta od knjiga i očevog »tefdera« i njegovih računa. Njena radoznalost odvukla ju je i među »duhanare« u Čapljinu, do vase u Duhanskoj stanici, gdje je otac bilježio težinu bala »žutog zlata«, slušajući često gadne psovke i jadikovke seljaka.

Tu je Emina, kojoj i poteži tovar nije bilo teško podići, naučila da piše i računa, sabira i oduzima, da pomaže ocu, da se kasno uveče s njim, ili sama, vraća kući u Počitelj. I kao da je baš među radnicima nadničarima sagledala tek poneko zrnce prvih otpora bundžija, a ne galamđija, kao da je baš tu i previše otvrdla za svoje godine. Susjedi su je često gledali kako na ramenu nosi breme drva, a pod pazuhom bure vode, kako natovarenog konja Emina jaše - konj se vuče uz sokak a ona sjedi na njemu i gleda u Neretvu, kako i kasno u noć zalazi među Rome pokraj rijeke, i jedinoj preostaloj babi pod čergom, koja je tu i ostala da umre, svrati svakoga dana i ostavi poneki zalogaj sira i gutljaj vode.

Život kojim je živjela prepuni se gorčinom, krikom čestite djevojke kad sazna, kad očima svojim vidje pusto srpsko selo Prebilovce, gdje ustaše u avgustovskim danima 1941. opkoliše i poklaše nejač, ubiše 414 Prebilovčana, među kojima 249 djece i 91 djevojku, a nekoliko dana kasnije u istom selu još 168 nedužnih.³⁹⁵ Sve se to zna i pamti, pa i za Emininu želju da zajedno sa grupom muškaraca uhvate jamara kojeg su svi znali. Ustaša nije uhvaćen i ubijen, ali nije ugasila ni odlučnost djevojke Emine da se slijedećeg ljeta u mostarskom kvartu Carina, gdje je s porodicom izbjegla iz Počitelja, kao skojevka uključi u rad ilegalnih celija i grupa.

Kada je zaprijetila opasnost hapšenja, Emina se sama vratila u svoj Počitelj, povremeno slala svojima mljekom i sir, da bi ubrzo i ostali ukućani došli na svoje ognjište. Oko njega su se skupljali i dubravski terenski ilegalni partijski radnici, sve do Emininog odlaska u 2. bataljon 13.

³⁹⁵ Aćim Mićević: »O, sram i grboda«, »Hercegovina u NOB«, VIZ, 1961.

hercegovačke brigade, u njen Dubravski bataljon, s kojim je i prenoćila u Počitelju, a zatim krenula u bitku za Mostar, Ostrožac, Konjic i Ivan-planinu.³⁹⁶

Smjene i prestrojavanja

Nakon što su 9. marta 1945. godine 2. i 4. bataljon preuzeli položaje iscrpljene 11. brigade, od kada su istureni dijelovi 13. brigade bili na liniji Mali Ivan (k. 1011) - Rudno brdo (k. 1284) - k. 810, a 1. i 3. bataljon na odmoru u selu Šunje, od 10. do 18. marta »nije bilo ni sa jedne strane jačih napada«, mada je »neprijatelj svakodnevno pokušavao da izvidi naše položaje jačim patrolama koje su uvijek bile odbijene«.³⁹⁷

Smjena brigadnih bataljona izvršena je 14. marta i u tom »svakodnevnom prepucavanju neprijatelj je imao 13 mrtvih i 6 ranjenih, dok smo mi imali 5 ranjenih boraca«.

Lijeko od Brigade i komunikacije Konjic - Bradina bila je 10. brigada, pa su tako obje protivničke strane ostale neposredno sučeljene na planinskom grebenu. Iza dvije brigade na položajima i jednog divizionala Artiljerijske brigade za njihovu podršku bile su u rezervi 11, 12. i 14. brigada. Inžinjerijski bataljon opravljao je mostove u kanjonu Neretve, jer je od Mostara do Konjica još uvijek trebalo izvršiti četiri pretovara i utovara.

»Po koncentraciji koju neprijatelj vrši na sektor Sarajevo - Ivan-sedlo, moglo bi se zaključiti da ima namjeru da uporno brani spoljnju odbranu Sarajeva, a naročito Ivan-sedlo i prostor prema Tarčinu i Ilijži, kako bi mogao na taj način lakše izvući svoj ratni materijal«, izvještavao je Štab 29. divizije 16. marta Štab 2. udarnog korpusa, napominjući da »nije bilo rukovodilaca koji nisu bili u stanju da izvrše dobivene zadatke«, kao i to da su uputili »sve drugove u Beograd i u Sovjetski savez, koji će tamo pohadati razne kurseve«.³⁹⁸

I upravo sredinom marta, dok su dva bataljona »na odmoru« pripremali drugu liniju odbrane, a dva bataljona učvršćivali položaje na samom grebenu planine, u Štab 13. brigade i u prištapske jedinice stigle su nove starještine, organizovan je Propagandni odsjek, rasformirana Omladinska četa a formirana Prateća četa 13. brigade.

Komandant Brigade major Milorad Kujačić napustio je 15. marta 1944. Ivan-planinu i krenuo na školovanje u SSSR. Njegov zamjenik, Milan Tabaković, preuzeo je dužnost komandanta.

Za političkog komesara 13. brigade postavljen je Luka Ratković,³⁹⁹ dotadašnji politički komesar 4. bataljona 12. hercegovačke brigade, a

396) Toga dana, 6. marta 1945, kada su poginule tri djevojke, u operacijskom dnevniku 13. brigade zapisano je: »Korča, oblačno, snijeg. Ovoga dana sa čitavom brigadom napali smo neprijatelja na liniji Rudno brdo (k. 1270) - selo Korča - Dragalj (k. 1227) - Zeljakov Do - k. 979 - Oborište, 1014. Lijeko od naše brigade napadala je 11. brigada. U ovoj borbi poslije nekoliko naših juriša uspjeli smo ovladati sa Dragaljom (k. 1227). Ubijeno je oko 45 neprijateljskih vojnika, veći broj ranjenih, koji je uspio izvući iz borbe. Naši gubici šest mrtvih od kojih jedan vodnik, i petnaest ranjenih. Avijacija je u ovoj borbi bila neaktivna i naša i neprijateljska«.

397) VII, k. 1146/11, f. 4, d. 12, relacija o operacijama 13. brigade od 1. do 31. marta 1945.

398) VII, Arhiv NOP, k. 395, f. 1, d. 8.

399) Pukovnik JNA u penziji, živi u Beogradu.

Maksim Bulut,⁴⁰⁰ komandant 1. bataljona 10. brigade, za zamjenika komandanta 13. hercegovačke brigade.

Zemljoradnik koji je iz svog sela Banjevci mogao i pješice da pređe nekoliko kamenih glavica s prorašćem, i dođe do Podoficirske pješadijske škole u Bileći, odakle je poslije prekinutog školovanja stigao na albansko ratište, kao nekad i njegov otac na solunsko bojište, partizanski ustnik trebinjskog kraja, sredinom 1943, vodnik u 2. bataljonu 10. hercegovačke brigade, Luka Ratković, svoj »najteži dan u životu« preživio je »presušena grla«, kada je, »na silu proizveden« u političkog komesara čete, i borcima održao svoje prvo predavanje ili govorenje.

Suzdržan i samokritičan u odmjeravanju svojih političkih umjeća, želio je da ostane to što je bio i kada je preuzeo dužnost političkog komesara 4. bataljona 12. brigade, pa i kada je, sredinom marta 1945. hitno, sa divizijskim kurirom, stigao u Štab Brigade, potom u Štab Divizije, odbijajući da bude politički komesar 13. brigade.

Bi sve uzalud, nazad se nije moglo, i dva dana kasnije zatekao se u 2. bataljonu, koji je posljednje ratne zime kroz sve češće borbe vodio i kalo komandant Krsto Dabović, upravo kada su se borci »Dubravskog« bataljona i njemački vojnici u noćnoj borbi pomiješali, i u mnogim pojedinačnim sudarima odmjeravali svoju hrabrost. Kada se »borba na nož« okončala, Luka Ratković se zagledao u oružje već ranije zapuženog puškomitraljesca Mustafe Kelecije: umjesto puškomitraljeza »zbrojovka« nosio je njemački puškomitraljez »šarac«.

»Pohrvao sam se s Nijemcem, komesare, i ispaо je cor', on je zgradio moј a ja njegov puškomitraljez«, odgovorio je u hodу puškomitraljezac. I samo toliko. Bez priče kako je bio hrabar.

Takva boračka skromnost, odsustvo samoisticanja, smirena vojnička postojanost članova Štaba 13. brigade, komandanta Milana Tabakovića, i pomoćnika političkog komesara Dragutina Vukovića, o kojem je u Štabu Divizije saznao da će uskoro preuzeti odgovorniju dužnost, i tek pristiglog zamjenika komandanta brigade Maksima Buluta, podstakla je Luku Ratkovića da, valjda u prvom dijalogu u Štabu, pokuša da pronikne u suštinu pitanja: na osnovu čega, kako su stvarani i iz dana u dan se sve više i upečatljivije oglašavali borci takvih ljudskih, borbenih i moralnih vrijednosti.

Za to vrijeme odmjeravanja i preispitivanja kolektivnog i pojedinačnog samopotvrđivanja, ostala je i neizrečena priča Maksima Buluta i njegovih mještana, kazivanje i o njegovoј porodičnoј drami, kada je više članova njegove porodice bačeno u jamu sa nekoliko stotina Prebilovčana.

Preživjeli se poslije svega što su doživjeli, svrstaše u ustaničku, pa potom u partizansku četu, o čijoj je borbi aprila 1942. Vrhovni štab NOV i DVJ obavijestio i radio-stanicu »Slobodna Jugoslavija«, u kojoj se borio i Maksim, koga ni četnička jednogodišnja strahovlada nije spriječila da održava siguran kanal i vezu sa komunistima iz Metkovića, »sa Hrvatima s druge strane Neretve«.

400) Pukovnik JNA u penziji, živi u Beogradu.

Kada je 6. juna 1943. formiran Prebilovački partizanski odred, postavljen je za komandanta Maksim Bulut, koji se u julu s Odredom uključio u 5. bataljon 10. brigade u selu Bjelovjevićima, da bi iduće godine postao i komandant njenog 1. bataljona, a sredinom marta 1945. zamjenik komandanta 13. hercegovačke udarne brigade.

Šest protivnapada Trećeg bataljona

Borbene mogućnosti 3. i 4. bataljona 13. brigade mogao je zamjenik komandanta odmjeriti već prvog dana svog dolaska u Brigadu, kada je u 4 sata izjutra ojačani bataljon 370. grenadirskog puka napao i uspio da sa malog Ivana potisne 3. bataljon, koji je, da bi povratio položaje, izveo šest protivnapada.

»Jurišano je nekoliko puta da se položaj povrati, ali bez uspjeha«, upisano je u operativni dnevnik Brigade 19. marta 1945. Tada mu je iz sela Šunje, gdje je bio u rezervi, pritekao 4. bataljon. U 16 časova, usklađenim napadima dvaju bataljona, neprijatelj je, napokon, odbačen, i 3. bataljon je ponovo zauzeo ranije položaje.⁴⁰¹

U tom žrvnju navrh planine, između prvog i šestog protivnapada, kada su se u spletovima bunkera prorijeđivali borci 3. i 4. bataljona, pao je pred otvorenim jednog njemačkog bunkera politički komesar 3. bataljona, Rajko Milošević, koga su na šatorskem krilu izvukli »do pozadine«, a zatim u brigadnu bolnicu, gdje je i umro. Na njegovom grobu tiho je jecala sestra mu Smilja, bolničarka. Pored komesara bataljona, poginuli su Savo Lasovan, politički delegat voda Vlado Knežević, i još nekoliko boraca.

»Pred mojim očima se i toga dana gradilo ljudsko samopožrtvovanje i boračka hrabrost koji su i mene, partijskog rukovodioca bataljona, podsticali i stalno ukazivali na nove neslućene mogućnosti mladih i djevojaka iz našeg i drugih bataljona oko nas«, prisjećao se tih događaja Kosto Đurica. »Gledam: Desa Antelj, referent saniteta našeg bataljona, pretrčava čestinu a oko nje mitraljeski rafali dižu snježni lanac, smrtonosni hici je, nekim čudom, ne pogadaju, i stiže do ranjenog borca, a potom do komandira 1. čete Pere Marića, čiji ih je stotinu boraca, naoružanih sa sedam puškomitraljeza i pregrštima bombi, nekoliko dana napadalo neprijatelja, kad su se i hrabri borci čudili junaštvu bolničarke Dese, komesara Rajka i komandira Pere«.

Dok je njemački bataljon imao, prema sopstvenim podacima, 14 poginulih i 24 ranjena (u dnevniku Brigade piše 37 mrtvih, a Divizije 20 poginulih i 20 odnesenih) iz dva bataljona je, pored poginulog političkog komesara 3. bataljona Rajka Miloševića i još 18 ranjenih, poginulo deset boraca - Savo Lasovan, Hasan Tatar, Omer Delalić, Fehim Ahmetović, Spasoje Đonlaga, Omer Džemić, Slavko Raštegorac, Vlado Knežević, Osman Begović, Ibrahim Buzaljko i Milinko Miškulin.

U prvom predahu, neposredno iza položaja, borci 3. bataljona na ložili su vatru od bukovih grana i, njen odsjaj, njeni plameni jezici otk-

⁴⁰¹> VII, Arhiv NOP-a, k. 1152 II, f. 5, d. 2.

riili su položaj i navukli neprijateljevu minobacačku vatru. Prva mina minobacača 120 mm pala je 50 metara ispred razgorjelog ognjišta, druga na 30 metara, kada su se članovi štaba bataljona, kuriri i borci pri-dodati za nošenje ranjenika, raspršili u sve strane, sklanjajući se oko bu-kava. Kada je treća mina zafijukala, popadali su po zemlji, osjetivši njen bliski žestok udar. Samo jedan među njima, borac Pjaca iz sela Lokava u Dubravama, tek pristigao da bi nosio ranjenike, nije se odmakao od vatre, i mina ga je raznijela.

Tih dana je za novog političkog komesara 3. bataljona postavljen Janko Kundačina, komesar čete.⁴⁰²⁾

Nespretno rastavljujući tromblon, nesrećno je u Podorošcu poginuo Rade Vuković, politički komesar tek formirane Prateće čete Štaba 13. brigade, jedini preživjeli iz mostarske revolucionarne porodice Gojka Vukovića, člana CK KPJ. Rade je u narodnooslobodilačkoj borbi izgu-bio majku, dva brata i sestruru.^{403'}

Na školovanje u Beograd otišao je i komandant 4. bataljona, Milan Bjelogrlić, koji je predao bataljon novom komandantu, svom zamjeniku, potporučniku Branku Milićeviću. Zamjenik komandanta postao je potporučnik Vlado Vukoje, komandir čete, a Andelko Belović, koji je bio komesar 2. bataljona, postao je politički komesar 4. bataljona. Dotadaš-nji politički komesar 4. bataljona Stevan Mićević Stevo, prešao je u 2. bataljon na dužnost političkog komesara bataljona.

U vrijeme kraćeg »zatišja«, od 20. do 25. marta, »kad nije bilo jačih neprijateljevih napada«, bataljoni su iskoristili za utvrđivanje položaja koje su držali, već prema dva ranije upućena zahtijeva štabovima bataljona (12. marta),^{404'} kada je zatraženo da »svaki borac treba da ima napravljen ležeći zaklon kada je u ofanzivi, a kada je u defanzivi... sto-jeći zaklon pravilno izgrađen«, podrazumijevajući i saobraćajnice, zaklo-ne utvrđenih dimenzija za puškomitraljeze i mitraljeze, za lake i teške bacače, osmatračnice za komande četa i bataljona.

Trebalo je učiti i od protivnika. Surovost borbi na planinskom pre-vodu i velike žrtve navikli su borce da pažljivije odmjeravaju zauzete dr-vene i zemljane bunkere i rovove, građene ponegdje i od zaledenog sni-jega, njihovo oblaganje i zaštitu, da od poginulih vojnika uzimaju ne samo oružje, već i ašovčice i lopatice, da u praksi provjere tačnost upo-zorenja i savjeta saopštavanih u neposrednim susretima i u dopisima članova Štaba Brigade, da se »dobrim utvrđivanjem smanjuju gubici u mrtvim i ranjenim«, da je »bolje više znoja nego krvi«, da, ukratko, »svaki zaklon prvenstveno ima da omogući dejstvo oružja u sve strane, a potom da bude zastupljena sigurnost posluge i oružja«.^{405'}

S vrha planine, s obje strane grebena koje su poklopile dvije me-dusobno neprijateljski usmjereni i nakostriješene vojske, odjekivali su, uz rafale i snajperske pucnje, i udarci sjekira i lopata, cijuk pila, pa kao da nikom nije bilo do pucnjave i narušavanja zimskog planinskog

⁴⁰²⁾ Oficir JNA u penziji, živi u Beogradu.

⁴⁰³¹ Kuća porodice Gojka Vukovića je pod zaštitom države i u njoj su izložena dokumen-ta o članovima porodice, revolucionarnom pokretu i vremenu u kojem su živjeli.

^{404>} VII, k. 1146/11, f. 4, d. 12.

⁴⁰⁵⁾ VII, k. 1152/11, f. 2, d. 11.

»mira«. Iza čuka i proplanaka izvijao se i dim, vatre se razgorjevale, život se živio.

Ali, i u takvim uslovima nisu se zaboravljali propusti i greške pojedinaca, ispoljeni u borbama za oslobođenje Ostrošca gdje je jedan borac 1. bataljona uzeo čak i svešteničko odijelo, a borac iz 3. bataljona skinuo sat sa ruke djevojke, kao i poslije oslobođenja Konjica, gdje su borci prištapskih jedinica »bez ičijeg odobrenja zalazili po radnjama«.

Nedostajala je i veća »toplina koja treba da izbjiga iz boraca« u susretima sa narodom tek oslobođenih gradova, kao i obazrivost i racionalnost intendantata prilikom rekvizicija, kako se ubuduće ne bi desilo »da na selo koje broji svega šest kuća padne teret rekvizicije kao na selo koje broji dvadeset i više kuća«,⁴⁰⁶¹ bez obzira na sve teškoće ishrane, što su intendanti, u nekim slučajevima, slali konje i pedeset kilometara u pozadinu radi nabavke hrane, kao što je to učinio intendant Brigade šaljući kolonu konja u područje Vran-planine odakle je dotjerao i 400 koza.

»O tome ćemo pisati mi... «

U ruke boraca u rovovima i bunkerima, između stoljetnih bukava i prigušenih ognjišta oko kojih su spaval i na smjenu se grijali, stigao je i prvi broj brigadnog lista »Hercegovački borac«, a zatim i dvobroj 2/3,⁴⁰⁷¹ o kojem je u divizijskom listu »Hercegovački udarnik«,⁴⁰⁸¹ u rubrici »Kroz listove naših brigada«, rečeno da je tehnički dotjeran, da su njegove rubrike »Drugaricama« i »U borbi za slobodu omladine uvijek prva« suviše opšte, a zatim:

»A u početku uredništvo kaže: Tistorija... piše slavu naše oslobođilačke borbe, ali ne piše svijetle primjere pojedinaca... O tome ćemo pisati mi'. Ali vi to nijeste dovoljno učinili. 'Ubuduće, služiće nam naš list, biće naša istorija... jer ćemo u njemu vidjeti sebe...'. Učinite, drugovi, da to vaš list i bude. To naročito naglašavamo radi rubrike 'Kroz brigade', jer što je tamo, nije za nju karakteristično niti je njeni slika... Ispravljamo se i učimo na ovome!... Jer tako, i jedino tako, i naš divizijski list... ' biće naša istorija... jer ćemo u njemu vidjeti sebe', kako to kažu drugovi u listu XIII brigade«.

U Propagandnom odsjeku, kojim je rukovodio Mehmed Dvizac, ujedno i vojni cenzor Brigade, ranije sekretar Mjesnog komiteta Skoja u Mostaru i politički komesar čete u 1. bataljonu, bili su šefovi sekcija - za političku propagandu Danilo Mijanović, za štampu Mensur Seferović, za kulturno-prosvjetno vaspitanje Gašo Mijanović, Nedeljko Tadić (foto-sekcija) i članovi Salem Behlilović, raniji sekretar Mjesnog komiteta Skoja u Mostaru, Ibro Ćekro (raniji šifrant, sekretar Štaba Brigade i politički komesar brigadne bolnice), Dušan Zelen, Rade Čorović, Vahdet Resulbegović, Enver Dadić, Mustafa Kalajdžić (fotograf), Mithat Arslanagić, Muhammed Efica i sekretari Muhammed Kapetanović i Ahmed Sarajlić.

[^] VII, k. 1152/11, f. 10, d. 11.

^{••}"I Arhiv CK SKJ, N. 826.

^{m>} VII, k. 68, f. 1, d. 4.

Srednjoškolci i studenti, pristigli iz četa i prvih borbenih linija, sada su svojim i drugim tekstovima i uputstvima podsticali borce u bataljona, makar i u tim surovim i gadnim uslovima ratovanja, da u trenutcima predaha i odmora, upravo radi podizanja opštег kulturnog nivoa i znanja svih boraca kako bi mogli ovladati tehnikom i drugim ratnim vještinama, organizuju vlastitim snagama predavanja i razgovore o više oblasti života i rada, muzičke i vokalne grupe, horove, priručne bataljonske biblioteke, posebno u bolnici i previjalištima, manja jezgra amatera slikara, vajara, glumaca, onih koji pokušavaju da pišu pjesme i priče, da stvaraju.⁴⁰⁹

Da bi se takav program, makar i djelimično, mogao realizovati, zamjenik političkog komesara brigade tražio je svojim dopisom od 21. marta od bataljona »spisak svih boraca sa fakultetskom spremom ili sa srednjom školom, a koji nisu na nekim većim položajima«, kako bi se »mogli mnogo korisnije upotrijebiti«.⁴¹⁰

Starješine Brigade su svojim prilozima o 27. martu, o pozicionom ratu i sanitetu, o osobenostima življena na Ivan-planini, o palim prvo-borcima matičnih jedinica Brigade, o borbama koje su vođene u Hercegovini, podstakli mnoge saradnike, starješine i borce, da šalju svoje priloge brigadnom glasilu.

»Kod druga Nazifa iskupio se čitav vod - kod njega je najbolja vatra«, zapisao je politički komesar čete Savo Šindik. »Delegat raspoređuje u drva, pa i on ode... Jer, odredili su da svi idu... I diže se dim kao u rudniku... Porcije su stalno na vatri u kojima se topi snijeg, jer nema blizu vode. Neki bi ponešto čitali, ali nemoguće je - vjetar nanosi snijeg. Diskusija se živa povede... Neki o borbi na Gnjilom brdu, neki opet o Vilenjaku i o Klopotuši.

Gore, na Ivan-sedlu, stalno borba. Čuje se borba i pred nama, oko Korče i na Raglju. Mi smo odmah iza naših prvih bunkera, pa moramo biti pripremni u svakom trenutku. Počeše da tuku bacaćima i topovima. Već granate padaju i oko nas. Kod Kajgine vatre udari bacac... Jedna granata od topa udari usred velike vatre oko koje je sjedila jedna desetina iz Drugog bataljona. Četvorica izlaze iz onog dima... «

Referent saniteta 13. brigade, student medicine Alica Krpo, dočekao je novog ranjenika kojem je na peti zjapila velika rana, i njegova pinceta je »klizila sve dublje i dublje«, a onda, zbumen pitanjem ranjenika može li uskoro ponovo u bataljon, kao i pitanjem drugog ranjenika, dan ranije operisanog, saradnik brigadnog lista, medicinar i borac Brigade od njenog formiranja, piše: »... Glava sva u zavojima. To je naš Đuro... Ne miće se. Oči otvorene, bore na licu sa jedne strane pootvorene, dok sa druge strane skoro nestale. Usna na desnoj strani opuštene, iskrivljena, pogled luta negdje daleko, možda ka njegovim roditeljima... Bio je u 'vražijoj' diviziji, pa smo ga zarobili. Iako za kratko vrijeme, on je spoznao pravi put, put kojim ide naša Armija... Poslije toga dugo sam sjedio i razmišljao o hrabrom mladiću i o Đuri. Vojska koja ima takve borce mora pobijediti«.

Događaj koji se odigrao u 1. bataljonu bio je nesvakidašnji. Muhammed Kapetanović je u brigadnom listu ispričao kako je »Oma«, tako su ⁴⁰⁹⁾ VII, Arhiv NOP, k. 1152/II, f. 8, d. 14. ⁴¹⁰⁾ vii, Arhiv NOP, k. 1152/II, f. 8, d. 22.

»mira«. Iza čuka i proplanaka izvijao se i dim, vatre se razgorjevale, život se živio.

Ali, i u takvim uslovima nisu se zaboravljali propusti i greške pojedinaca, ispoljeni u borbama za oslobođenje Ostrošca gdje je jedan borac 1. bataljona uzeo čak i svešteničko odijelo, a borac iz 3. bataljona skinuo sat sa ruke djevojke, kao i poslije oslobođenja Konjica, gdje su borci prištapskih jedinica »bez ičijeg odobrenja zalazili po radnjama«.

Nedostajala je i veća »toplina koja treba da izbija iz boraca« u susretima sa narodom tek oslobođenih gradova, kao i obazrivost i racionalnost intendantata prilikom rekvizicija, kako se ubuduće ne bi desilo »da na selo koje broji svega šest kuća padne teret rekvizicije kao na selo koje broji dvadeset i više kuća«,⁴⁰⁶⁾ bez obzira na sve teškoće ishrane, što su intendanti, u nekim slučajevima, slali konje i pedeset kilometara u pozadinu radi nabavke hrane, kao što je to učinio intendant Brigade šaljući kolonu konja u područje Vran-planine odakle je dotjerao i 400 koza.

»O tome čemo pisati mi... «

U ruke boraca u rovovima i bunkerima, između stoljetnih bukava i prigušenih ognjišta oko kojih su spavalici na smjenu se grijali, stigao je i prvi broj brigadnog lista »Hercegovački borac«, a zatim i dvobroj 2/3,⁴⁰⁷⁾ o kojem je u divizijskom listu »Hercegovački udarnik«,⁴⁰⁸⁾ u rubrici »Kroz listove naših brigada«, rečeno da je tehnički dotjeran, da su njegove rubrike »Drugaricama« i »U borbi za slobodu omladine uvijek prva« suviše opšte, a zatim:

»A u početku uredništvo kaže: 'Istorija... piše slavu naše oslobođilačke borbe, ali ne piše svijetle primjere pojedinaca... O tome čemo pisati mi'. Ali vi to nijeste dovoljno učinili. 'Ubuduće, služiće nam naš list, biće naša istorija... jer čemo u njemu vidjeti sebe...'. Učinite, drugovi, da to vaš list i bude. To naročito naglašavamo radi rubrike 'Kroz brigade', jer što je tamo, nije za nju karakteristično niti je njena slika. . . Ispravljamo se i učimo na ovome!... Jer tako, i jedino tako, i naš divizijski list... ' biće naša istorija... jer čemo u njemu vidjeti sebe', kako to kažu drugovi u listu XIII brigade«.

U Propagandnom odsjeku, kojim je rukovodio Mehmed Dvizac, ujedno i vojni censor Brigade, ranije sekretar Mjesnog komiteta Skoja u Mostaru i politički komesar čete u 1. bataljonu, bili su šefovi sekcija - za političku propagandu Danilo Mijanović, za štampu Mensur Seferović, za kulturno-prosvjetno vaspitanje Gašo Mijanović, Nedeljko Tadić (foto-sekcija) i članovi Salem Behlilović, raniji sekretar Mjesnog komiteta Skoja u Mostaru, Ibro Čekro (raniji šifrant, sekretar Štaba Brigade i politički komesar brigadne bolnice), Dušan Zelen, Rade Ćorović, Vahdet Resulbegović, Enver Dadić, Mustafa Kalajdžić (fotograf), Mithat Arslanagić, Muhammed Efica i sekretari Muhammed Kapetanović i Ahmed Sarajlić.

⁴⁰⁶⁾ "O« VII, k. 1152/11, f. 10, d. 11.

⁴⁰⁷⁾ Arhiv CK SKJ, N. 826.

⁴⁰⁸⁾ VII, k. 68, f. 1, d. 4.

Srednjoškolci i studenti, pristigli iz četa i prvih borbenih linija, sada su svojim i drugim tekstovima i uputstvima podsticali borce u bataljona, makar i u tim surovim i gadnim uslovima ratovanja, da u trenućima predaha i odmora, upravo radi podizanja opštег kulturnog nivoa i znanja svih boraca kako bi mogli ovladati tehnikom i drugim ratnim vještinama, organizuju vlastitim snagama predavanja i razgovore o više oblasti života i rada, muzičke i vokalne grupe, horove, priručne bataljonske biblioteke, posebno u bolnici i previjalištima, manja jezgra amatera slikara, vajara, glumaca, onih koji pokušavaju da pišu pjesme i priče, da stvaraju.⁴⁰⁹

Da bi se takav program, makar i djelimično, mogao realizovati, zamjenik političkog komesara brigade tražio je svojim dopisom od 21. marta od bataljona »spisak svih boraca sa fakultetskom spremom ili sa srednjom školom, a koji nisu na nekim većim položajima«, kako bi se »mogli mnogo korisnije upotrijebiti«.⁴¹⁰

Starješine Brigade su svojim prilozima o 27. mарту, o pozicionom ratu i sanitetu, o osobenostima življjenja na Ivan-planini, o palim prvo-borcima matičnih jedinica Brigade, o borbama koje su vođene u Hercegovini, podstakli mnoge saradnike, starješine i borce, da šalju svoje priloge brigadnom glasilu.

»Kod druga Nazifa iskupio se čitav vod - kod njega je najbolja vatra«, zapisao je politički komesar čete Savo Šindik. »Delegat raspoređuje u drva, pa i on ode... Jer, odredili su da svi idu... I diže se dim kao u rudniku... Porcije su stalno na vatri u kojima se topi snijeg, jer nema blizu vode. Neki bi ponešto čitali, ali nemoguće je - vjetar nanosi snijeg. Diskusija se živa povede... Neki o borbi na Gnjilom brdu, neki opet o Vilenjaku i o Klopotuši.

Gore, na Ivan-sedlu, stalno borba. Guje se borba i pred nama, oko Korče i na Raglju. Mi smo odmah iza naših prvih bunkera, pa moramo biti pripremni u svakom trenutku. Počeše da tuku bacačima i topovima. Već granate padaju i oko nas. Kod Kajgine vatre udari bacač... Jedna granata od topa udari usred velike vatre oko koje je sjedila jedna desetina iz Drugog bataljona. Četvorica izlaze iz onog dima... «

Referent saniteta 13. brigade, student medicine Alica Krpo, dočekao je novog ranjenika kojem je na peti zjapila velika rana, i njegova pinceta je »klizila sve dublje i dublje«, a onda, zbumen pitanjem ranjenika može li uskoro ponovo u bataljon, kao i pitanjem drugog ranjenika, dan ranije operisanog, saradnik brigadnog lista, medicinar i borac Brigade od njenog formiranja, piše: »... Glava sva u zavojima. To je naš Duro... Ne miče se. Oči otvorene, bore na licu sa jedne strane podoštene, dok sa druge strane skoro nestale. Usna na desnoj strani opuštene, iskrivljena, pogled luta negdje daleko, možda ka njegovim roditeljima... Bio je u 'vražijoj' diviziji, pa smo ga zarobili. Iako za kratko vrijeme, on je spoznao pravi put, put kojim ide naša Armija... Poslije toga dugo sam sjedio i razmišljao o hrabrom mladiću i o Đuri. Vojska koja ima takve borce mora pobijediti.«

Događaj koji se odigrao u 1. bataljonu bio je nesvakidašnji. Muhammed Kapetanović je u brigadnom listu ispričao kako je »Oma«, tako su

⁴⁰⁹ VII, Arhiv NOP, k. 1152/11, f. 8, d. 14.

⁴¹⁰ VII, Arhiv NOP, k. 1152/11, f. 11, d. 22.

zvali Omera, najmanji i najmlađi među njima, gonio jednog dana konja natovarena hranom borcima na položaj i uz put natrapao na zalutalog njemačkog vojnika, sklonjenog u potoku, daleko od svakog puta. »Oma« se prvi pribrao, skinuo svoju »talijanku« i razoružao Nijemca. »Pred štab su tako stigli: Švabo naprijed, krupan kao od brijega odvaljen, a Oma iza njega sitan, kakav i jest. A sada je Oma kurir u našem bataljonu«.⁴¹

»Omladinski dio« brigadnog glasila objavio je informaciju o putu 33 delegata 13. hercegovačke brigade u Mostar i o njihovom učešću na I oblasnoj konferenciji USAOJ-a za Hercegovinu, 13. i 14. marta 1945, kako su »udarnici sa bojnog polja« formirali četu i izabrali komandira i komesara, vodnike i delegate, šta se sve u dvorani 'Hrvoja' događalo, da su prelaznu zastavu najboljeg omladinskog kolektiva dobili omladinci 10. brigade i omladina Bileće.

Obavještajni centar Brigade, o čijem radu je rečeno da »stalno nešto škripi u pogledu podataka o neprijatelju«, da će ubuduće »svaki obavještajni oficir i rukovodioci izviđačkih jedinica snositi odgovornost« ako se pravovremeno ne prikupe osnovni podaci o neprijateljevim položajima, jačini i njegovim eventualnim namjerama, uskladjući svoja dejstva sa Opunomoćtvom OZN-e Brigade protiv neprijateljevih diverzantskih i obavještajnih organa i ubačenih špijuna, doprinio je da se sredinom marta, nakon hapšenja sumnjivih mještana s područja planine, organizuje prihvatanje šestorice neprijateljevih obavještajaca koji su stigli s druge strane Ivan-planine da bi vršili napade na štabove i komande. Dva dana je Obrad Gaćinović,⁴¹² član brigadnog Opunomoćstva OZN-e, sa svojim saradnicima i pristiglim diverzantima »utvrđivao« objekte napada, doveli su grupu i do Štaba Brigade u Podorošcu, a zatim su upali u klopu.

Na planinskom grebenu, gdje se često nije znalo ko je zapravo u određenim trenucima ovlađao ovim ili onim visom, jer su razdaljine između prestražnih dijelova jedne i druge protivničke vojske bile nadomak ručnih bombi, snajperisti i manje ubačene grupe kroz borbene linije uslovjavali su opreznost, neprekidnu budnost »mrtvih straža« i »pipaka«, prepucavanje da bi se san ili zebnja odagnali, nakon čega bi s druge strane fronta neprijatelj osuo hiljadu metaka. Kao da su i jedni i drugi znali da tu, gdje su ukopani, moraju i ostati, jer prilikom povlačenja prostor je bio ograničen na 50 do 100 metara, koliko je na kom mjestu bilo šume pozadi boraca, gdje bi se obavezno zaustavljeni i ponovo preduzimali" kontranapad.

Šta se događalo oko uporišta Mali Ivan?

Život boraca na položaju predočavao je i Štab 29. divizije, obavještavajući Operativni štab Grupe korpusa JA⁴¹³ o borbama na Ivan-planini, da su i 27. marta i položaji na liniji Mali Ivan - kota 1282, koje

⁴¹¹ Arhiv CK SKJ, N. 826.

⁴¹² Oficir JNA u penziji, živi u Sarajevu.

⁴¹³ Radi objedinjavanja komandovanja u sarajevskoj operaciji (2, 3. i 5. korpus), naredbom vrhovnog komandanta JA maršala Tita od 17. marta 1945. formiran je Operativni štab Sarajevske grupe korpusa (komandant general-major Radovan Vučanović. Umro 1987. u Beogradu).

su držali bataljoni 13. brigade »prelazili po nekoliko puta iz ruke u ruke«, da ih je »naveče istog dana neprijatelj uspio zadržati u svojim rukama«, da je zbog takve situacije idućeg dana izjutra izvršen »opšti napad na neprijatelja na Ivan-sedlu u cilju likvidacije ovog neprijateljskog uporišta«, obavještavajući i o ishodu borbe:

»U toku 28., 29., 30. i 31. marta vodili smo žestoke borbe sa neprijateljem koji je žilavo branio ove svoje položaje. U toku ovih borbi praćenih stalnim jurišima s naše i neprijateljske strane, pojedini dijelovi neprijateljske utvrđene linije padali su nekoliko puta iz neprijateljskih u naše ruke. Međutim, neprijatelj je uspio zadržati glavne položaje. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke, dok su naši gubici u ovom periodu bili osjetljivi. Naša artiljerija u ovim borbama vrlo je efikasno pomagala pješadiju«.⁴¹⁴

Šta se u dva zimska dana, 27. i 28. marta, događalo u planini, na Malom Ivanu, na koji je neprijatelj napadao u noći između 26. i 27. marta, i tokom dana, »istodobno vršeći pritisak i prema k. 1284 i k. 810 sa Rudnog brda i od sela Korča«, kako je Štab 29. divizije obavještavao 2. korpus JA, napominjući: »U jakoj borbi neprijatelju je uspjelo ovladati Malim Ivanom, koji je po nekoliko puta prelazio iz ruke u ruke. Borba je trajala cijeli 27. mart«⁴¹⁵.

Dugo se nije čuo nijedan pucanj. Noćni planinski mraz je stezao, oči su budno motrile i zagledale u mrak, činilo se da će noć proteći bez borbe, kao i nekoliko prethodnih, kada je iznenada, u 21 h u širokom pojasu Malog Ivana grunulo na stotine ručnih bombi, kada su šumu, proplanke i rijetke krčevine osvijetlile rakete i nizovi mitraljeskih rafala, kada je neprijatelj potisnuo 2. bataljon i ovlađao širim pojasom uporišta Mali Ivan. Štab 1. bataljona poslao je jednu četu da bi potpomođla odbranu i napad 2. bataljona i vrate izgubljenu kotu. Pored petnaestorice ranjenih, među kojima je bio i teško ranjeni komandir čete, poginuli su pomoćnik komesara 1. čete 1. bataljona potporučnik Mladen Vukanović i četna bolničarka Nada Janjić.

Bio je to znak da borce ništa dobro ne očekuje. Pred svitanje je cijelokupno ljudstvo 1. bataljona zaposjelo položaje, upravo kada je neprijatelj, nakon kraćeg predaha, krenuo u novi napad. Višestruko jači i sa više municije i oružja, potisnuo je Bataljon, ali samo do ruba šume, odašte su borci kontranapadom povratili ranije položaje. Iza njih je ostalo 26 poginulih njemačkih vojnika.

Od članova Štaba bataljona na položaju su bili komandant i njegov zamjenik Lazar Čvoro i Boriša Mandić, i pomoćnik političkog komesara i partijski rukovodilac Suljo Ćerimagić. Politički komesar Fadil Numić je, u to vrijeme, imao druge obaveze u Podorošcu. Komandant bataljona, zabrinut zbog velikih gubitaka, pribojavao se da neće moći izdržati i da će se borci otisnuti iz šume u dolinu pred stalnim neprijateljevim nasrtajima.

A to se nije smjelo učiniti bez znanja Štaba 13. brigade, pa, možda, i Štaba 29. divizije, jer je bataljon bio jedan od karika u lancu koji se desno i lijevo daleko pruža. Zbog toga o prekidu linije fronta, i to na

⁴¹⁴ Zbornik NOR, IV/34, dok. 116.
⁴¹⁵ Zbornik NOR, IV/34, dok. 92.

osjetljivijem dijelu, nije moglo biti ni govora. Najzad, članovi Štaba bataljona dogovorili su se da komandant ode u Štab Brigade, objasni situaciju i zatrazi pojačanje, ali da se u međuvremenu ne dozvoli nikakvo iznenađenje, a to znači povlačenje.

Zatišje je potrajalo malo dulje i kad su se ponadali da je i njemačkim vojnicima dosta ranjavanja i smrti, došao je novi obračun na bliskom odstojanju. Ipak, nazad se nije moglo.

»U jeku najžešćeg okršaja na položaj dolazi radio-telegrafist s viješću da se iz Štaba Divizije interesuju šta se kod nas događa i da traže da se komandant javi. Boriša odmah odlazi i preko radio-stanice izvještava o borbi napominjući da imamo velike gubitke«, prisjeća se tog 27. marta pomoćnik političkog komesara 1. bataljona Suljo Ćerimagić,⁴¹⁶¹ »Kada je Boriša rekao da je komandant otišao u Štab brigade da se konsultuje i da bi možda trebalo Bataljon povući, otud su ga izgrdili. Nijemci su nas, najzad, ponovo najurili s položaja. Radio-telegrafista prenosi naređenje da moramo održati položaj po svaku cijenu i da neprijatelj ne smije proći«.

Kada su njemački vojnici odbačeni kontranapadom na polazne položaje, nakon kraćeg zatišja pridigli su se iza stabala i još jednom vratili Bataljon do ruba šume, gdje je radio-telegrafista ponavljaо naređenje da neprijatelj dalje ne smije proći. Zamjenik komandanta Boriša Mandić, koji je iz 12. brigade došao u 13. brigadu poslije ranjavanja krajem 1944, zabrinuto je pitao partijskog rukovodioca šta dalje da se radi, jer je iz bataljonskog stroja već bio izbačen 31 borac, da će, ako se tako nastavi, a hoće, jer neprijatelj i dalje nasrće, čitav bataljon stradati.

Trebalo je da o daljoj sudbini bataljona, o tome kako dalje istrajati, odluče komunisti, zapravo, njihov partijski biro. Ali, sem sekretara i još jednog člana, pomoćnika komesara čete Hamdije Pece, drugi su bili izbačeni iz stroja. Poruka je prenesena rukovodiocima četa Savi Savčiću, Muhamedu Kresi, Vladi Lojpuru, Sulji Prohiću, Jefti Kašikoviću, Mustafi Hamziću i Hamdiji Peci, a ovi, opet, ostalim komunistima u svojim četama. Trebalj je pripremiti komuniste, skojevce i ostale borce ne samo za odbranu bez odstupanja, već i za odlučan napad radi zauzimanja kote Mali Ivan.

Prva baterija 2. diviziona je toga dana od 9 do 23 časa gađala neprijateljeve položaje na Ivan-sedlu i Malom Ivanu. Ispalila je 234 granate, a od protivničkih granata poginula su dva artiljerca i jedan je ranjen. Druga baterija ispalila je na Mali Ivan (k. 1174 i k. 1287) 202 granate.

Možda su tada i u Štabu 29. divizije mogli da preko radio-stanice čuju iznenadni poklič svih boraca kada su se pridigli i, svrstani u više bombaških grupa, krenuli uz pošumljene padine Malog Ivana. Usred borbe, kada je ukopani njemački »šarac« brisao sve ispred sebe, neочекivano je zamuknuo, a s tog mjesta osuli su rafali u suprotnom pravcu. U isto vrijeme je i na desnom krilu, u pozadini neprijatelja, zaštek-tala i teška »breda«.

Poslije nekoliko minuta su se sa Malog Ivana oglasili i »partizanski šarci«. Njemački vojnici protjerani su brže i lakše nego što se to očekivalo. Bio je to Mostarski bataljon, kao nekad u bici na Sutjesci. Tu,

⁴¹⁶⁰ Kraći izvodi iz kazivanja koje je autor monografije dobio od S. Ćerimagića.

navrh čuke, saznao se i o dvojici hrabrih koji su gotovo presudno uticali na povoljan rasplet borbe, odnosno saznao se kako je ušutkan opasni »šarac« i kako se teška »breda« našla iza leđa neprijatelja.

»Borac Pero Slavnić je s nožem u ruci skočio na njemačkog puškomitralsca, a kako se privukao to samo on zna«, sjeća se partijski rukovodilac bataljona. »Rekao je samo toliko da je izvršavao partijski zadatak i da se borio kao što je to i inače činio. Kažu da je bilo jedno ukoso pruženo drvo koje se s naše strane nadnosilo iznad grma iza kojeg je bio »šarac« u rovu. Pero je navodno otpuzao uz to drvo sve do iznad neprijateljskog rova i odozgo skočio na Nijemca, likvidirao ga, okrenuo »šarac« i zapucao u suprotnom pravcu.«

Na desnom krilu je komandir Prateće čete Džanko Nuhić,⁴¹⁷ najsnajniji čovjek u Bataljonu, možda i u Brigadi, odlučio da u tom napadu lično rukuje teškom »bredom«. Kada je spazio jedno podesno mjesto na protivničkoj strani, pograbilo je »bredu« s postoljem i s pomocnikom, trčeći kroz kišu kuršuma, neranjen, prebacio se na to mjesto, i, otuda zapucao po njemačkim vojnicima na Malom Ivanu. I to se, takođe, od drugih saznao.

Ubrzo se oglasila njemačka artiljerija. Nakon nekoliko prebačaja granate su počele da padaju na Mali Ivan i, u isto vrijeme, njemačka pješadija ponovo je krenula uzbrdo, odakle se, kad su počele da padaju prve granate, Bataljon povukao naniže.

U međuvremenu su na položaj stigli komandant i komesar bataljona, i ubrzo su, pošto je umukla artiljerija, borci zaposjeli Mali Ivan. Radio-telegrafista je još jednom mogao da javi da je Bataljon protjerao neprijatelja i zauzeo kotu. Komandant bataljona Lazar Ćvoro, ganut zbog velikih sopstvenih gubitaka, posebno bolničarke Nade Janjić, krenuo je u sumrak tog dana s grupom bombaša ka jednom isturenom položaju, ali je ranjen u nogu prije nego što je stigao na njih. Bila je to njegova peta rana koju je zadobio boreći se u Mostarskom bataljonu.

Iskušenja

Mali Ivan ponovo je izgubljen! I Rudno brdo. Sa položaja lijevo i desno, svugdje su bataljoni, mada podržani artiljerijom, morali ustuknuti i položaje prepustiti neprijatelju.

»U 18 časova (27. marta) izvršen je ponovni napad uz pomoć V bataljona X hercegovačke udarne brigade, ali ni tada se nije uspjelo izbaciti neprijatelja sa njegovih položaja«, obavijestio je Diviziju Stab 13. brigade,⁴¹⁸ da bi u novom izvještaju saopštio i o tome da je »1. bataljon, koji je bio onesposobljen sa borbom, 28. marta izvučen iz borbe i ostavljen u D. Bradini kao rezerva Brigade. Uslijed velikih gubitaka i velikog prostora ubaćen je 31. marta ponovo u borbu, tako da su na položaju bila sva četiri bataljona«.⁴¹⁹

⁴¹⁷> Prilikom proslave 40-godišnjice formiranja 13. hercegovačke brigade, u ljeto 1984, Džanko Nuhić je iz svog sela (okolina Konjica) stigao sa tridesetak Konjičana u Dubrave među svoje saborce, gdje je svojom životpisnom pričom o vremenu ratnom privukao pažnju više novinara. Svoja sjećanja zapisao je i u četiri školske bilježnice.

⁴¹⁸> VII, ANOP-a, k. 1146/11, f. 4, d. 12.

⁴¹⁹> VII, ANOP-a, k. 1152/11, f. 4, d. 12.

»Prvi bataljon rokiran lijevo na položaje ispod Malog Ivana koga drže Nijemci... U toku noći tri puta je bataljon zauzimao Mali Ivan, da bi ga na kraju Švabe zauzele. Imamo velike gubitke, naročito u ranjenim«, zapisano je u hronologiji 1. bataljona o događajima u noći između 26. i 27. marta kao i 28. marta. »Nesmanjene ogorčene borbe za M. Ivan. Svi naši napor da ga zauzmemu nisu dali rezultata. Imamo gubitaka. ... Vaš bataljon smijenjen od 2. bataljona... Mi prešli u brigadnu rezervu... Nikada se, kao na Ivanu, nismo toliko trošili«.

Na odmoru u Donjoj Bradini, u pozadini koju je povremeno tukla neprijateljeva dalekometna artiljerija, kada su poslije »mrtvog sna oči ponovo progledale«, preispitujući doprinos i ponašanje svakog pojedinca u borbama oko Malog Ivana, ustanovilo se da su, pored Pere Slavnića i Džanka Nuhića, i bombaši Danilo Džombeta i Šefko Turković, sa moinicijativnim i samostalnim akcijama još jednom potvrdili svoju izrazitu hrabrost i snalažljivost, mada ranije ranjavani ili ranjeni na Ivan-planini, da su svoja boračka odjeljenja podsticali ličnim primjerom, »vukući« naprijed i ponekog klonulog, zbumjenog, među kojima je bilo i 30 tek pristiglih mladića iz fočanskog kraja.

Ali, niko nije mogao povući uzbrdo osmoricu zaplašenih koji su se u jeku borbe sklonili u sigurnost i, nakon njenog menjavanja, pojavili sa intendantom bataljona koji je na položaj dopremio ručak borcima.

»Samo kukavice bježe iz borbe i u najkritičnijim trenucima ostavljaju svoje drugove, a za takve milosti nema«, rečeno je o osmorici osramočenih. Najzad je politički komesar bataljona predložio da kao bombaši idu u napad na njemački položaj na Ivan-sedlu 500 metara udaljen.

Umjesto pušaka, donesen je sanduk bombi. Svaki je dobio po nekoliko defanzivnih bombi. Preznojavali su se. Nekima ih je bilo i žao, izginuće u svojoj zbumjenosti i prestravljenosti, pa se valjda i zbog toga pomoćnik komesara čete Hamdija Peco, član bataljonskog partijskog biroa, dobrovoljno javio da zajedno s njima kreće u napad. Zamjenik komandanta Boriša Mandić odredio je jedan vod da ih, u slučaju potrebe, štiti vatrom. Kako će se zadatak izvršiti, kontrolisali su komesar bataljona i njegov pomoćnik.

Nije se žurilo naprijed, isipavao se nezaštićeni procjep između izduženih greda ili nedovoljno branjenih padina. Grupa je, bez pucnja, nakon jednočasovnog prilaženja zaleda nadomak mitraljeskog i minobacačkog gnijezda, sasula ih bombama i strmoglavila se niz potok, među bukve, bez ijedne žrtve.

Svima je lagnulo, ponajviše borcima koji su ponovo prihvatali puške i pregršt bombi.

Borbeni vrtlog u koji je 27. marta upao dio 1. bataljona dobro je zapamatio i sekretar Štaba. Kada je politički komesar 1. bataljona htio da izdiktira izvještaj o poginulim i ranjenim borcima i starješinama, sekretara Slobodana nigdje nije bilo. Čvrsto je spavao u potkroviju kuće, gdje ga je pronašao komesar Numić i iste noći poslao u »pipke«. Bio je usamljen, obavljao je zadatke isturenog izviđača, brojao je sate na »mrtvoj straži« nedaleko od njemačkih bunkera, preispitujući svoju sklonost da spava u svim prilikama.

Martovska preispitivanja

»Pokajnički« napad osmorice klonulih, koji su kao bombaši okajali svoju kolebljivost, uspio je možda i zbog toga što je toga dana, 28. marta rano izjutra, otpočeo opšti napad na Ivan-sedlo, gdje je bio 370. puk njemačke 369. divizije, desno od njega, na visovima zapadno od sela Raštelice, tri čete legije »San Marko«, a lijevo ustaše.

Deseta brigada, prema zapovijesti Štaba 29. divizije od 27. marta, trebalo je da likvidira Vihor (k. 1287) i k. 1174, zahvatajući desno k. 967 do komunikacije Konjic - Sarajevo, da sa svojim desnim susjedom 13. brigadom, koja je napadala na Rudno brdo (1270) i na neosvojene dijelove na Malom Ivanu, da, ako je moguće, ovladaju Raštelicom i Tarčinom, iza planinskog prevoja, gdje bi se trebalo utvrditi. Lijevo od 10. brigade borile su se snage 5. udarnog korpusa, umjesto kojih je toga dana stigla 14. hercegovačka brigada na prostor Vidosavići - kreševu, a desno od 13. brigade je dejstvovala 11. hercegovačka brigada, koja je napadala u pravcu Korča - Odžak i Željakov Do - G. Bioča, sve četiri brigade usmjerene ka Tarčinu. Kao divizijska rezerva, 12. brigada kontrolisala je liniju Konjic - Borci.

Topovi 1. diviziona američke, engleske i njemačke izrade, ispalili su toga dana 658 granata na neprijateljeve ciljeve na Ivan-sedlu, k. 967 i u pravcu Vihora a flak 2580 metaka, izgubivši pri tome obavještajnog oficira. Potpomažući napad 13. i 10. brigade u njihovom napadu na neprijateljeve položaje na Malom Ivanu, Ivan-sedlu, Vihoru i drugim kotama, 2. divizion utrošio je 1840 granata, izgubivši od neprijateljeve artiljerije dvojicu poslužilaca. I 3. divizion je sa Jasena ispalio 337 granata na Vihor (k. 1287 i k. 1184).⁴²⁰⁾

Drugi bataljon, koji je preuzeo položaje 1. bataljona, napadao je sa dvije čete na samu k. 1011 (Mali Ivan), a svojom 3. četom potpomogao 4. bataljon za vrijeme njegovog napada na Rudno brdo (k. 1270). Treći bataljon napadao je neprijatelja od Malog Ivana do komunikacije Konjic - Sarajevo, potpomažući 2. bataljon prilikom njegovog napada.

Potpomognuti artiljerijom, 3. i 2. bataljona potpuno su ovladali Malim Ivanom. Četvrti bataljon, koji je bio tučen bočnom vatrom sa Korče, uspio je da zauzme nekoliko utvrđenih mitraljeskih gnijezda na Rudnom Brdu, ali ne i samu kotu.

Ipak, sva tri bataljona su potisnuta sa osvojenih položaja i njihovi pokušaji, podržani snažnom artiljerijskom vatrom da ovladaju kotama, ostali su bezuspješni. Tako je bilo lijevo i desno od njih: osvojeni položaji narušeni su pred naletima protivničkih snaga.

⁴²⁰⁾ Gojko Vujičić, »Učešće artiljerije u sarajevskoj operaciji (28. 3. - 10. 4. 1945)«, *Sarajevska operacija*, VIZ, 1986, str. 533, o učešću Artiljerijske brigade je zapisao: »Koliko su bile žestoke borbe u ova četiri pomenuta dana, neka posluži, radi ilustracije, i obim artiljerijske vatrene podrške. Ona je bila najintenzivnija prvog dana napada - 28. marta. Tog dana je Artiljerijska brigada iz 21 oruđa na neprijateljeve utvrđene vatrene tačke na Rudnom brdu, Malom Ivanu, Ivan-sedlu, k. 1147 i Vihoru ispalila 6.515 granata raznih kalibara, od 20 do 75 mm. Iduća tri dana artiljerijska vatra je takođe bila intenzivna. Dvadeset devetog marta je ispaljeno 3.495 artiljerijskih granata, 30. marta 1.772 granate. U toku čitavog napada divizijska artiljerija je utrošila 14.127 topovskih granata, no i pored tako značajne artiljerijske podrške nije postignut sa ovom divizijom značajniji uspjeh.«

»Borba je bila vrlo žestoka i krvava«, obavještavao je Štab 29. divizije 1. aprila 2. udarni korpus. »Neprijatelj je uporno branio svaku stopu zemlje. Pojedini položaji su po nekoliko puta prelazili iz ruke u ruku. Položaje kojima su naše jedinice uspjele ovladati, neprijatelj je u brzim i bezobzirnim kontranapadima opet vraćao. Uporne i krvave borbe nastavile su se 29. 30. i 31. marta, a bez važnijih uspjeha... Zbog nestasice artiljerijske municije, velikih gubitaka koje smo pretrpjeli i sugestije Operativnog štaba Grupe korpusa odustali smo od daljeg napadanja...⁴²¹⁾

O žestini borbe na planinskom grebenu i o velikim gubicima krajem marta i početkom aprila, govori se u prvoj rečenici izvještaja, rukom pisanog, Štaba 3. bataljona 13. brigade: »Brojno stanje bataljona po spisku 359, u rashodu 116, na licu 243. Od rashoda na kursu se nalaze 3, a ostalo sve u bolnici... «⁴²²⁾

Uzalud su bili i napadi, podržani artiljerijskom vatrom, koje su bataljoni 13. brigade vodili 29. marta, kada su sadejstvovali 10. brigadi da ovlada Vihorom, zatim 30. marta, kada su iz rezerve dovučene dvije čete 1. bataljona, i 31. marta, kada je »u 19 časova izvršen jak napad sa čitavom brigadom na neprijateljske položaje, ali neprijatelj se uspio zadržati na svojim položajima tako da je napad ostao bez uspjeha«.⁴²³⁾

Iako tačan broj neprijateljevih gubitaka nije bilo lako utvrditi, jer se »bataljoni nisu uspjeli zadržati na oslojenim položajima«, Štab 13. brigade smatrao je u izvještaju Štabu 29. divizije od 3. aprila), da je u borbama od 26. marta do 1. aprila Brigada izbacila iz stroja 300 - 350 neprijateljevih vojnika, pored dvojice zarobljenih.

1 sopstveni gubici bili su veliki: pored 21 poginulog (među kojima su i pomoćnik političkog komesara čete, vodni delegat, vodnik i desetar), bataljoni su za samo nekoliko dana imali 152 ranjena borca, među kojima i dva komandanta bataljona (Lazar Čvoro i Krsto Dabović), dva komandira četa, jedan zamjenik komandira, dva politička komesara čete, šest političkih delegata, sedam vodnika, četiri desetara, dvije bojničarke i jedan referent saniteta.⁴²⁴⁾

Posljednji martovski dan sva četiri brigadana bataljona dočekali su u borbenom rasporedu na liniji Rudno brdo - Mali Ivan - do komunikacije Bradina Raštelića.⁴²⁵⁾

Mogao se svesti i martovski bilans borbi: Brigada je izgubila 62 borca, a većina od 234 ranjena, koliko ih je u to vrijeme metak ili granata onesposobila, nije se tokom mjeseca mogla vratiti na borbeni položaj.

⁴²¹⁾ Zbornik NOR, IV/34, d. 92.

⁴²²⁾ VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, d. 15.

⁴²³⁾ VII, ANOP, k. 1146/11, f. 4, d. 12.

⁴²⁴⁾ VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, d. 12.

⁴²⁵⁾ O žestini borbi koje su vodene 27. marta, zatim 28. i 29. pored više desetina ranjenih, potvrđuju grobovi poginulih drugova i drugarica. Tako su, pored potporučnika Mladenova Vukanovića i Nade Janjić, poginuli: Nikola Arar, Muho Begović, Omer Buzaljko, Halil Sabić, Niko Matrak, Halil Sablić, Ljubomir Arsić, Halil Karić, Stjepan Prelac, Ilija Telebak, Dervo Turajlić, Bećir Kevrić, Adam Šeta, Hatidža Fazlinović, Ante Petrotić, Savo Delić, Halil Karić, Osman Lizde, Branko Cučković, Hamza Dervić, Mihajlo Babić, Mladen Safner i Stanko Sunjić.

Realno se prepostavljalo da je Brigada tokom marta ranila 440 njemačkih, ustaških, domobranskih i fašističkih vojnika, da je poginulo 428 neprijateljevih vojnika, zaplijenivši 13 puškomitrailjeza, 121 pušku, 3 minobacača, 10.800 metaka i drugu ratnu opremu.⁴²⁶

U to vrijeme, 1. aprila, nakon što je 28. marta u rejon Lepenica - Kreševo prebaćena 14. hercegovačka brigada, Štab 29. divizije prebacio je na prostor Kreševo - Lepenica - Zabrdje 10. i 11. brigadu sa zadatkom što jačeg ofanzivnog dejstva na komunikaciju Bradina - Blažuj i Blažuj - Kiseljak, kako bi se olakšala likvidacija Ivan-sedla, a ujedno da se u tom prostoru u vrijeme povlačenje neprijateljevih snaga iz Sarajeva, nađu jedinice koje će biti u stanju presjeći odstupnicu neprijatelju.

Istrajavajući na visovima uzduž planinskog grebena na razmediji Bosne i Hercegovine, borci su, iščekujući u neizvjesnosti svako novo jutro, priželjkivali i svoje trenutke odmora »u pozadini«, neposredno iza položaja, između bukava, u nekoj vrtaci, vododerini, bunkeru, pored oborenih trulih stabala.

»Ukopali smo se i mi... Spustila se noć... i samo vatrica puketa, a ponekad se čuje kako kroz grane drveća prozuji pokoji metak«, zapisao je u brigadnom listu S. Bektašević, srednjoškolac iz Konjica i politički komesar 1. čete 2. bataljona, »grijući« se u »logoru« smještenom nepunih stotinu metara iza prvih neprijateljevih borbenih linija. »Drugovi se poredali oko vatre, svaki zagrljio svoju pušku i okrenuo se vatri da se ne bi zamrzla... Već rano izjutra, iako je sve drveće golo, čuo se cvrkut ptica. To nas je sve jako oveselilo, jer dolazi proljeće, novi život se budi na sve strane.⁴²⁷

Brigada u završnici sarajevske operacije

»Sada naša divizija stoji spremna za opšti juriš da bi se oslobođio glavni grad njene uže domovine - federalne Bosne i Hercegovine«, zapisao je politički komesar 29. hercegovačke udarne divizije, potpukovnik Vukašin Mićunović, u divizijskom listu »Hercegovački udarnik«. »Ona će u tom jurišu biti smjela isto onako kao u onom za Mostar, jer zna da bez slobodnog Sarajeva i oslobođene Bosne nema slobode za Hercegovinu koja je tijesno vezana i ne može se zamisliti bez zajednice sa Bosnom. Ona stoji spremna za dalje ratovanje kroz koje treba ostvariti slobodu čitavoj našoj napačenoj domovini... «⁴²⁸

U Sarajevu i njegovom širem području je prvih aprilskih dana četrdeset pete bilo oko 38000 njemačkih vojnika iz sastava njihovih triju divizija - 7. SS »Princ Eugen«, 181. i oslabljene 369. pješadijske divizije, zatim iz tri samostalne tvrđavske brigade i pet samostalnih pukova, nekoliko specijalnih grupa i desetak bataljona, više artiljerijskih diviziona, uz tri ustaško-domobranske divizije (8, 9. i 17) i tri četnička rastrojena korpusa (Romanjski, Hercegovački i Zenički), sve skupa pod komandom generala pješadije Ernsta fon Lejzera (Ernst von Leiser), komandanta njemačkog 21. brdskog armijskog korpusa.

⁴²⁶> VII, ANOP, k. 1146/11, f. 4, d. 12.

« I Arhiv CK SKJ, N. 826.

⁴²⁸> »Hercegovački udarnik«, april - maj 1945, VIZ, ANOP, k. 68, reg. br. 4/1.

Prema toj snažnoj glavnini 21. korpusa, osloncu glavnine njemačke grupe armija »E« koja se povlačila iz Grčke i Albanije, i tu, u središnjem dijelu Bosne, iščekivala dalje rasplete događaja, vrhovni komandant JA, maršal Tito, prikupio je i usredsredio tri udarna korpusa kojima je komandovao Operativni štab Sarajevske grupe korpusa, ukupno oko 63000 boraca, uz udarne grupe u Sarajevu, kojima je rukovodio Mjesni komitet KPJ i partizanska komanda Odbrane grada Sarajeva.

Pored 29. divizije, koja je sa Ivan-planine usmjeravala svoje napade ka Blažuju i Kiseljaku, na drugom napadnom pravcu 2. udarnog korpusa, desno od Hercegovačke divizije, od Trnova ka Kasindolu i Sarajevu, nastupala je 3. divizija, a desno od nje, od Pala, i 37. divizija.

Lijeko od 29. divizije, od njene Operativne grupe brigada, sa zapadne strane Sarajeva u području Zenice i doline rijeke Bosne, Fojnice, Burovače i Kaknja, dejstvovalo su jedinice 5. udarnog korpusa, dok je 3. udarni korpus, sa sjeverne i istočne strane, svoju istočnobosansku 27. diviziju usmjerio prema Podromaniji, a 38. diviziju prema Mokrom, opasujući na taj način, na 300 km razvučenom frontu, u širokom luku neprijateljevu grupaciju koja je predviđela tri pojasa odbrane oko Sarajeva.

Grad je na osnovu naredbe Vrhovne komande proglašen »utvrđenim mjestom«, što je značilo da ne može biti napušteno bez ličnog Hitlerovog odobrenja.⁴²⁹

U međuvremenu je posljednji talas ustaškog terora (od 18. februara do 4. aprila 1945) odnio 816 žrtava. Tako je samo u noći između 28. i 29. marta u centru grada obješeno 55 uhapšenih pripadnika NOP-a, a noću između 4. i 5. aprila iz grada je krenuo posljednji transport od 460 preostalih zatvorenika koji su ubijeni u Jasenovcu.

Sudarajući se sa tri korpusa JA u martu, kako bi oslabio ili slomio pritisak na grad i okolna uporišta, njemački 21. korpus je u martu preduzimao protivudare protiv divizija da bi 20. marta 1945. godine 21. korpus dobio Hitlerovo odobrenje za napuštanje Sarajeva i sarajevskog mostobrana, uvjeren svakako u to da su svi njegovi planovi o ponovnom uspostavljanju »zelene linije« na jugoistoku propali.

Ne znajući da je Sarajevo izgubilo status »utvrđenog mesta«, u neposredni napad na grad krenulo je, 4. aprila 1945, sedam udarnih divizija JA.

Hercegovačka divizija dobila je zadatak da sa prostora Kreševa sa 10, 11. i 14. brigadom napadne uporišta između Blažuju i Kreševa i osloboди Kiseljak, a u isto vrijeme da 12. i 13. brigada sa Ivan-sedla dejstvuju ka Tarčinu i Pazariću, Hadžićima i Blažuju, pri čemu je 13. brigada, poslije likvidacije Rudnog brda i Dragalja, trebalo da energično goni neprijatelja istočno od komunikacije Ivan-sedlo - Blažuj, potpomažući 12. brigadu da likvidira uporišta na toj komunikaciji, povezujući se, desno, sa 3. divizijom 2. korpusa koja je preko Igmana trebalo da izbije na Vrelo Bosne.

⁴²⁹> »Sarajevska operacija«, str. 646, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986.

Zapisi sa borbenih položaja

U Štab 13. brigade stigla su 3. aprila naveče iz Konjica dva nova borca iz nevesinjskog kraja, od kojih je stariji, 35-godišnji bivši aktivni jugoslovenski narednik, bio načelnik četničke brigade, a drugi, 20-godišnji mladić, koji je od Sudskog vijeća Komande II područja osuđen na dvije godine prisilnog rada uslovno na godinu dana, uz napomenu da je »bio borac Nevesinjske četničke brigade«, da se »borio protiv partizana kod Davidovića i Hrguda« i da »daje utisak poštena i popravljava mladića«, pa se zbog toga i upućuje »u operativnu jedinicu da se reabilituje«.⁴³⁰⁾

Tako su se i njih dvojica, poput stotine drugih koji su iz najrazličitijih razloga povremeno ili duže služili u vojskama koje su se borile protiv jedinica NOVJ, već sutradan, 4. aprila, našli neposredno pored dvojice puškomitraljezaca koji su zarobljeni kao legionari u borbama za oslobođenje Trebinja, a koji su se kasnije veoma zdušno i hrabro borili protiv njemačko-ustaških jedinica uzduž borbene brigadne marš-rute, sve do Ivan-planine, čime se i u tim završnim borbama na najupečatljiviji način ispoljavala širina i humanost narodnooslobodilačke borbe.

Bili su u borbenom poretku 1304 borca i rukovodioca 13. hercegovačke udarne brigade koji su imali 87 puškomitraljeza (31 »šarac«, 20 »zbrojovki«, 17 engleskih i 19 italijanskih), 12 mitraljeza (»breda« 8 mm), 15 minobacača raznog kalibra (italijanske, njemačke i engleske izrade), 27 »brzostrelki« (11 njemačkih šmajsera, 10 engleskih, 5 ruskih mašinki i jednu ustašku strojnicu), 4 protivtenkovske puške (tri engleske i jedna američka), 918 pušaka (679 jugoslovenskih i njemačkih, 193 italijanske, 32 engleske, 14 njemačkih »tromblona«), jednu radio-stanicu i telefonsku centralu, 13 telefonskih aparata i 30 km telefonskog kabla.⁴³¹⁾

Brigada je, uz to, imala 244 tovarna konja i mazgu, 15 teglećih i 22 jahača konja, više nego ijedna druga brigada, čak više nego i Artiljerijska brigada. Raspolažala je sa 44500 metaka, 793 minobacačke mine, 50 granata za »fijat« i svega 30 ručnih bombi, jer su u prethodnim borbama borci, najčešće, napadali ručnim bombama.⁴³²⁾

Mada su dane i noći provodili u rovovima i zemunicama uzduž planinskog grebena, oči u oči s neprijateljem, komunisti su i u takvim okolnostima povremeno održavali partiskske sastanke, okupljali su se, s puškama i mašinkama na koljenima, uz poneku bilježnicu, nekoliko koraka od boraca vanpartijaca, koji su, iako nisu prisustvovali sastancima, znali gotovo svakog komunistu, prije svega, po njihovom držanju u borbni i svakodnevnom životu.

Partijski rukovodilac 3. čete 4. bataljona Milan Šarenac, pomoćnik političkog komesara, koristeći se rijetkom brošurom i zabilješkama,

⁴³⁰⁾ VII, ANOP, k. 1152/11, f. 7, d. 5.

⁴³¹⁾ Zbornik NOR, IV/34, str. 382 (Pregled brojnog stanja i naoružanja 29. divizije 25. marta 1945).

⁴³²⁾ VII, ANOP, k. 1152/11, f. 8, d. 32. U to vrijeme je 29. divizija imala 7526 boraca i starješina, 72 minobacača, 41 mitraljez, 506 puškomitraljeza, 203 mašinke, 28 protutenkovskih pušaka, 9 putničkih automobila, 47 stočnih vozila, 16 radio-stanica, 10 telefonskih centrala, 126 km telefonskog kabla, 1415 konja. ..

prenosio je komunistima svoje čete i na Ivan-planini osnovna znanja o marksizmu-lenjinizmu, o najvažnijim događajima iz međunarodnog radničkog pokreta, o moralnim i radnim obilježjima revolucionara. Među 26 pitanja i odgovora o Pariškoj komuni i internacionalama, o kapitalizmu i imperijalizmu, o nastanku države i njenom značenju, o protivrječnostima rada i kapitala, o diktaturi proletarijata i fašizmu, o »Iskri« i kadetima, o frakcijama u političkim partijama, o oportunizmu, federalaciji, naciji, bila su i pitanja na koja je partijski sekretar skicirao odgovore na osnovu svojih saznanja i kazivanja drugih: »14 Šta je birokratizam? Birokratizam je kada ljudi dobijena naređenja ili direktive prenose pismeno a ne da kontrolišu da li se naređenja sprovode u djelo, prosto - gospoda naredbodavci; 15) Šta je kritizerstvo? Kritizerstvo je kad čovjek kome je nešto nepravo govori ondje gdje nije mjesto za govor, ili pred masama, a neće gdje treba; 16) Šta je egoizam? Egoizam je kad čovjek želi i radi samo za svoj interes; 17) Šta je lenjinizam? Lenjinizam je marksizam epohe imperijalizma, tačnije rečeno lenjinizam je teorija i taktika proleterske revolucije... Lenjinizam je izrastao i formirao se u uslovima imperijalizma kad... se čekao svaki čas kad će da bude juriš na imperijalizam. Marks i Lenjin su dva tijela i jedna duša... «⁴³³⁾

Neposredno uoči završnih borbi za oslobođenje Sarajeva »posebnom divizijskom okružnicom naređeno je i Trinaestoj brigadi da izdvoji 150 - 200 boraca i da ih pošalje u Štab divizije radi njihovog upućivanja na teritoriju oslobođene Hercegovine«, da to budu »stariji borci, koji su već iznemogli tokom ratovanja, invalidi koji već ne mogu da podnesu usiljene marševe«, ali sposobni da pomognu učvršćenju narodne vlasti. Pred njihov odlazak postrojen je jedan bataljon, a komandant i komesar Brigade su im zahvalili za sve što su do tada učinili za oslobođenje zemlje. »Ja sam govorio otprilike ono što je pisalo u naređenju, uz to još ponešto, a komesar je objasnjavao šta za nas znači učvršćenje narodne vlasti«, zapisao je komandant Milan Tabaković. »Jedno mi je ostalo najupečatljivije: dok smo govorili, dosta njih iz stroja je protestovalo, čak su odvraćali da to naređenje ne mogu izvršiti, oni hoće da i dalje ostanu u brigadi. Mi smo prečutali te njihove povike iz stroja, a onda smo se zaputili do njih da bi se sa svakim rukovali i pozdravili. Kako me je prvi, plaćući, zgrabio, zagrljio i poljubio, i mene i komesara, tako je bilo i do posljednjeg. I sada, četrdeset i više godina poslije tog događaja, ne mogu da nađem snažnija upoređenja koja svjedoče o patriotizmu i riješenosti da se sve dà za slobodu, o atmosferi koja čovjeka održava i preporada«.

Iako se osjećalo da se borbe na Ivan-planini primiču kraju, ipak su i tih aprilskeh dana borci učvršćivali odbrambene položaje, pojedinačne zaklone i mitraljeska gnijezda, tranšeje za desetine i njihovo povezivanje u sastavu vodova, kao i bolje prilaze ka susjednim bataljonima, prije svega, na brisanim prostorima. I neprijateljevi vojnici su napustili svoje zaklone na »bosanskoj strani« i izgradili nove na »hercegovačkoj strani« vododelnice, pa su se tako dvije vojske ukopale nedaleko jedna od druge navrh planinskog grebena.

⁴³³¹ Dokument iz lične arhive M. Šarenca koji je ustupio autoru ove monografije.

Magna, niski oblaci i dubok snijeg pritisli su Ivan-planinu kada su 4. aprila u 17 časova, poslije jednočasovne artiljerijske pripreme, prema zapovijesti Divizije, borci 13. brigade krenuli u napad na Rudno brdo, Dragalj i neke dijelove Malog Ivana. I pored otpora, bataljoni su ovladali sa nekoliko utvrđenih vatreñih tačaka sa osmatračnicama, a u 19 časova je izvršen novi napad, kada su bataljoni u 22 časa ovladali, napokon, grebenom Ivan-planine.

»U noći 4/5. aprila prebačen je 2. bataljon iz Brzana u Gornju Bradinu«, zapisano je u brigadnom operativnom dnevniku 5. aprila. »Nastavljeno gonjenje neprijatelja u pravcu Tarčina i oslobođeni su Raštelica, Tarčin i produženo gonjenje u pravcu Hadžića, gdje je neprijatelj davao otpor i poslije borbe u 19 časova uspjeli ovladati sa istim. Poslije toga je produženo gonjenje u pravcu Blažuha, s tim što je 1. bataljon napadao komunikacijom, pozadi njega 3. bataljon, a 4. bataljon preko Igmana na selo Vrelo Bosne sa ispoljavanjem dejstva ka Blažuju. Drugi bataljon produžava kretanje ka Gornjoj Bradini - Lokve. Artiljerija tukla položaje kod Hadžića, a takođe dejstvovala neprijateljska artiljerija. Avijacija nije učestvovala. Sadejstvo sa 12. brigadom«.⁴³⁴

Sutradan, 6. aprila u 5 časova, napadnuti su neprijateljevi položaji kod Blažuha i sela Vrelo Bosne. I dok su dvije čete 4. bataljona, nakon što su ovladale selom Vrelo Bosne, tukli neprijateljeve kolone koje su se iz Sarajevskog polja izvlačile ka Kiseljaku, 3. i 1. bataljon držali su položaje iznad same komunikacije, nastojeći da presijeku povlačenje njemačkih kolona. Put su, ipak, prokrčili njemački tenkovi.

U 13 časova je oko hiljadu neprijateljevih vojnika napalo 4. bataljon da bi ovladali Igmanom i odbacili bataljone 13. brigade od komunikacije. Neprijatelj je uspio da prodre i ovlađa k. 1101, ali uvođenjem u borbu 2. bataljona grebenom C. Vrh (k. 1246) - Lokva - ... 1063 je zaustavljen, a zatim su svi bataljoni prešli, uz podršku artiljerije i avijacije u širem području, u kontranapad na Blažuj, gdje su vodili jaku borbu cijelu noć.

Sutradan u zoru nastavljena je borba na istim položajima i, usred dana, oslobođen je Blažuj. Dva bataljona. 2. i 4, ostali su u Blažuju, a 3. i 1. nastavili su gonjenje i borbu s neprijateljem na Crkvici (k. 933), nakon čega su, uz podršku artiljerije i sadejstvujući sa 12. hercegovačkom brigadom, 7. crnogorskom i 9. krajiškom, izbili u uže područje Kiseljaka.⁴³⁵

U isturenim prethodnicama i akcijama bombaša, izviđača i patrola, u ličnim i kolektivnim obračunima sa njemačkim vojnicima i ustašama, ispoljavani su odlučnost i umještost u svim četama, iako su takve »konkretnе pojedinosti« izostale u izvještajima sva četiri bataljona.

U prvom predahu poslije borbi s njemačkim kolonama 9. aprila, 3. bataljon odmjeravao je svoju borbenu marš-rutu od Ivan-planine do Kiseljaka. Njegova 243 borca (113 u bolnici), od 31. marta do 9. aprila, ubili su 52, a zarobili 13 neprijateljevih vojnika, zaplijenili dva topa (protivkolca), dva minobacača sa više stotina granata, 50 sanduka (»kašu-

⁴³⁴> VII, Arhiv NOP, k. 1152, f. 5, d. 3.
«5) VII, ANOP, k. 1152/II, f. 5, d. 2.

na«) municije, dva kamiona, tri automobila i drugu ratnu opremu. »Sav zaplijenjeni materijal po naređenju komandanta brigade predao je komesar bataljona 4. bataljonu, od čega mi još ništa nismo dobili«, obaveštavao je Štab bataljona, pa otuda i »veliko negodovanje među borcima«, jer oni »nisu ništa htjeli uzeti sami po sebi, nego su mislili da će se sve zajednički podijeliti«.⁴³⁶

»Od 4. do 8. aprila nalazili smo se u ofanzivi i progonjenju neprijatelja od Draglja i Raglja do Blažuha«, izvještavao je 4. bataljon. »Za to vrijeme borbe imali smo dva poginula druga i šest ranjenih... Neprijatelj je imao za ovo vrijeme naše ofanzive 84 mrtva i 137 ranjenih i 53 zarobljena oficira i vojnika«. Bataljon je zaplijenio jedan protivkolac, dva mitraljeza, 75 pušaka, 6 mašinski, 26 pištolja, 3 minobacača, 14000 metaka, 5 sanduka mina, 360 ručnih bombi, dva kamiona, dva automobila i drugo. Bataljon je utrošio 40350 metaka, 239 ručnih bombi, 254 granate za laki bacač, 140 granata za teški bacač i 50 raketa.⁴³⁷

»Na vrelo rijeke Bosne stigli smo rano 6. aprila ujutro. Štab i glavnina ostali su na samom izvoru, a ja sam kao omladinski rukovodilac bataljona sa vodom 3. čete posao u selo Vrelo Bosne u izviđanje«, sjeća se Muharem Kreso o zbivanjima i borbama 4. bataljona na padinama Igmana. »Kada smo izbili kod sela, cestom Sarajevo - Blažuj (kod crkve) kretalo se začelje njemačke motorizovane kolone sa protutenkovskim topovima prikačenim za kamione. Dok smo stigli do ceste, ona je već zamakla. Međutim, prizor koji smo vidjeli duboko mi se urezao u pamćenje: iz Sokolskog doma iskočila su tri mladića, a putem je njemački vojnik gurao japaner' sa nekakvom robom. Jedan od mladića je počeo da puca iz pištolja, a vojnik je hitro skočio u zaklon i opadio, prije nego što smo se i snašli. Kasnije sam utvrdio da je to Udarna grupa i da se poginuli udarnik, skojevac, zove Jovo Kapetina. Sahranjen je kod crkve. Poslije su pristigli i drugi dijelovi bataljona i upali smo u oštре borbe oko Blažuja«.

U Sarajevo je 5. aprila, kada je počeo neposredni opšti napad na grad, ubaćena jedna četa 1. bataljona 20. romanijske brigade, a uveče su u grad ušli i dijelovi 37. i 27. divizije. Uz saradnju sa naoružanim ilegalcima i oružanim grupama, sačuvani su najvažniji objekti u gradu, i preuzeti su mnogi vojni objekti. Sjutradan, 6. aprila, četiri divizije (27, 37, 38. i 3. divizija JA) uspostavili su neposredne kontakte u gradu i tokom dana oslobodili Sarajevo. Toga dana se 4. bataljonu 13. brigade predala jedna domobraska četa.

Dok su bataljoni s okolnih padina i visova dočekivali neprijateljeve kolone, koje su se poslije oslobođenja Sarajeva povlačile komunikacijom prema Blažuju i Kiseljaku, štabovi bataljona dobili su naređenje Štaba 13. brigade da, s obzirom na uspjehe koji su postignuti od Ivan-sedla do Blažuja, moraju da zadrže svoje položaje oko komunikacije da bi uništili razvučene neprijateljeve kolone, pa su radi toga i dobili neposredne zadatke.

⁴³⁶> VII, ANOP, 1.1152/11, f. 4, d. 16.

⁴³⁷> VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, dok. 13.

Jedan pored drugog

Među 26 boraca i starješina, koliko ih je poginulo u Brigadi od 4. do 8. aprila, od Ivan-planine do Blažuja i Igmana, bio je i omladinac iz mostarskog kvarta Donja mahala, koga je otac doveo u 13. brigadu poslije oslobođenja Mostara. Poginuo je, valjda, od posljednjeg metka koji je odjeknuo na Ivan-planini, koja je, ponovo, nakon što su se hercegovačke brigade spustile niz njene padine na komunikaciju koja vodi ka Sarajevu, utonula u svoju usamljenost, pritisnuta snijegom, napuštenim bunkerima i rovovima. Od njegova groba koračao je dugo oboren glave Boriša Mandić, koji je poslije ranjavanja komandanta 1. bataljona Laze Čvora rukovodio bataljonom, jer je ocu nesrećnog mladića »obećao« da će mu sina paziti i dovesti kući. Idući tako ka željezničkoj staniči Blažuj sa kuririma i nekoliko boraca, nije ni primijetio da su stigli na nišan dvanaestorice njemačkih vojnika, zalutalih i zaostalih. Za koji djelić sekunde, za dah jedan prije nego što je njemački puškomitrailjezac pustio rafal, ispred zamjenika komandanta istrčao je kurir Pane, i u svoje grudi primio rafal. Grupa njemačkih vojnika ubrzo je opkoljena i zarobljena.

Zalegli na obroncima Igmana, iznad Blažuja, 4. i 1. bataljon, ojačan jednom četom 2. bataljona, i 3. bataljon lijevo, ispred Blažuja, borci su imali više sukoba sa izolovanim grupama njemačkih vojnika, odbijajući i napade jačih snaga. Tada je ranjen u vrat zamjenik komandanta brigade, Maksim Bulut, koji je bio među borcima na položaju. Jedna topovska granata eksplodirala je u blizini članova Štaba 1. bataljona i geler se zario u lijevu nogu pomoćnika političkog komesara Sulje Ćerimagića, koga je u zaklon odvukao zamjenik komandanta bataljona Boriša Mandić. Bataljonski referent saniteta Azra Ćišić, zvana »zbrojovka«, previla je ranu, a onda je lakše ranjenog partijskog rukovodioca prebacio snažni kurir Pavo Bigunac. Prošli su kroz kišu kuršuma i stigli u zaklon do Laze Čvore, koji je, nezaliječen, samoinicijativno napustio bolnicu i došao u bataljon. Toga dana poginulo je nekoliko boraca, među njima i Spaso Ivanišević, zamjenik komandira 1. čete 3. bataljona.

U međuvremenu je obaviještajni oficir 4. bataljona Salko Repesa na Igmanu otkrio ubaćenu diverzantsku grupu njemačkih vojnika, opkolio je sa vodom boraca i razoružao. U njihovim džepovima pronašli su po red kuna, i 20 zlatnika, koje su kasnije u štabu podijelili, ko se zatekao, svakom po jedan, kao uspomenu i lični ratni trofej. Kada su zaroobljene vojнике doveli u Štab 13. brigade i ponovo ih pretresli, u jednog podoficira otkrivena je ručna bomba. Partijski rukovodilac 13. brigade Drago Vuković zapitao je političkog komesara bataljona Andelka Belovića: »Komesare, jeste li proradili naređenje Vrhovnog komandanta o tome kako se postupa sa zaroobljenicima, plijenom?« Naređenje je »proradeeno«, ali nije u potpunosti sprovedeno, smatrao je komesar, jer nijedan zlatnik nije trebalo shvatiti kao uspomenu iz rata.

Na Ivan-sedlu teško je ranjen i Miloš Jagodić, komandir čete u 2. bataljonu, 20-godišnji momak iz okoline Livna koga je u 5. bataljonu 10. brigade, krajem 1943. pomoćnik političkog komesara 2. bataljona Lutvo

Džubur, na Ivan-planini učio da čita i piše. »Neka znaš, Skojevac, i ja će u prvoj borbi tebe podučiti kako bombaši rade svoj posao«, često bi popraćao svoj »čas učenja« Miloš, najistaknutiji bombaš 5. bataljona 10. brigade, koji je svoj ispit zrelosti polagao i na bunkerima navrh Ivan-planine.

Odsjećeni i uništavani na putu Blažuj - Kiseljak, njemački vojnici su ostavili cijelokupnu tehniku i hranu, sanduke konzervi, golem plijen koji je zadovoljno osmatrao i intendant 13. brigade Mehmed Frenjo. On je s jednom četom trebalo da prikupi, sredi i evidentira cio plijen za Diviziju. Kada je brigadni »pozadinac« Meho Sarajlija, bivši mostarski policajac koji je ilegalcima NOP-a učinio više usluga i pred opasnošću hapšenja krajem 1944. stigao u 13. brigadu, na tom putu odmjerio golemi plijen, desetine i stotine poginulih njemačkih vojnika, zastao je i kao da se moli, rekao intendantu: »Bože dragi, kakav rat!«

Na borbenom putu od Ivan-sedla do Blažuja i Igmana, za četiri rata na dana iz 13. brigade puginuli su zamjenik komandira 1. čete 3. bataljona Spaso Ivanišević, Obren Glogovac, Ahmed Demirović, Mirko Domandžić, Todor Dojić, Branko Driljan, Delmo Sadik, Halil Džonko, Safet Kurt, Zajko Kevrić, Hivzo Kolečić, Ibrahim Mulić, Milan Novokmet, Anton Primorac, Ahmed Selimić, Milan Abramović, Veljko Butulija, Pero Bubalo, Tahir Obradović, Murat Tufo, Gavro Hajduk, Džemo Ramadan, Osman Šuta, Mujo Šubara i Mustafa Šemić.

Komandir čete Džanko Nuhić

Uz artiljerijske plotune oglašavali su se na Ivan-planini i oruđa pratećih četa sva četiri bataljona 13. brigade, među kojima i Prateće čete 1. bataljona kojom su rukovodili komandir Džanko Nuhić i politički komesar Jefto Kašković, sa svojim zamjenicima Mujom Marićem i Mladenom Bjelicom. Znanjem stečenim u Jugoslovenskoj vojsci, zatim u 5. bataljonu 10. hercegovačke brigade, Mostarskom partizanskom odredu i u 13. brigadi, kao i na kursu komandira 29. divizije u Trebinju krajem 1944, komandir Džanko Nuhić, zemljoradnik iz sela Idbara u konjičkom srežu, izuzetno hrabar i snažan čovjek, rasporedio je četne teške mitraljeze, minobacače, ručne bacače i protivtenkovske puške uzduž položaja 1. bataljona na taj način, što je svako vatreno gnijezdo, dobro ukopano i zaštićeno, imalo određenu zonu dejstva i sa ostalim uporištima spriječavalo dublji prodror neprijateljevih jedinica. Iako je na Ivan-sedlu sa četom najčešće izvršavao zadatke odbrane bataljonskih položaja, povremeno podržavajući borce u napadu, komandir Džanko se i na toj planinskoj vododelnici i samostalno, lično, otiskivao u napade sa borcima drugih četa.

Kada je u jednoj od prvih borbi na Maslinama kod Stoca komandant Danilo Komnenović ugledao Džanka, svog nekadašnjeg borca iz 10. brigade, kako - praćen neprijateljevim rafalima - nosi teški mitraljez s postoljem, zadržao ga je i zapitao zar se ne može drugačije organizovati prenošenje mitraljeza, Džanko je odgovorio: »Ne može, nema ko drugi

nego ja. Otpasao sam ga sa njemačkog pogođenog dorata, a ovoj djeci oko mene dovoljni su puška i bomba«. Toga dana postao je komandir Pratećeg voda, a ubrzo i Prateće čete, ali se nikad nije odvajao od svog mitraljeza ili iz »druge linije fronta« posmatrao napad boraca drugih četa.

Tako se i 27. marta 1945. našao na isturenom dijelu položaja 1. bataljona na Malom Ivanu, kada je i u predahu borbe imao gorke trenutke. »Oslušnem: neki ženski glas do mene dopire više kao jauk, i ja u grmu, zasutim snijegom, nađoh Nadu Janjić, bolničarku rodom iz Mostara, ranjenu u stomak, koja mi prozbori na uho da je ne ostavljam jer će je ustaše naći i zaklati«, sjećao se Ivan-planine Džanko Nuhić. »Poneseam je, a desetak metara dalje nađoh na teško ranjenog komandira čete Rašida Hodžića, koji me zamoli da se vratim i po nj, ja ili neko drugi. Predadoh Nadu komandantu Lazu Čvoru i vratim se po komandira Hodžića. Bio je ranjen u butnu kost. Nada je izdahnula, a Rašid je ostao težak invalid. Ali, tek sutradan bi' gadno, gadnije nije moglo biti. Ponovo nas u napadu na Mali Ivan odbiše njemački vojnici i mi se, rasuti, otisnusmo niz rijetku šumu praćeni minama i granatama. Nađoh oborenju trulu bukvu i tu prilegoh«.

Tu se sručio i njegov borac Mustafa Kurtić, rodom iz sela Rilića kod Ostrošca, tek pristigao u Prateću četu. Usred tutnjave mina i granata, Mustafa je zaplakao - sjetio se svoje djece, a imao ih je četvoro, ali ne zbog toga što je mogao poginuti od njemačkog rafala ili mine, već zbog »kištrom«, sanduka mina za laki bacač, koji mu je spao s rame na i negdje ostao. A kako se bez mina vratiti u četu! »Kažem mu, pa nećeš se, Mustafa, ubiti zbog toga, a on meni na to da je zadužen 'kištrom', koje sada nema, a to je ravno - put u smrt, na strijeljanje. Dobro, ne plači, kažem ja Mustafi, kazaču mom zamjeniku Mariću da te razduži. U to stigoše borci, njih pedeset i nekoliko, među kojima zatražih jednog dobrotljeca da sa mnom izvidi bunkere sa bosanske strane Malog Ivana, jer je njemačka artiljerija već prenijela vatru na susjedni Veliki Ivan, na odsjek 3. i 4. bataljona. Odmah se iz čete Save Savčića javi vodnik Hajdarević, ime sam mu zaboravio, rodom iz Sjekosa, iznad Huštova blata, koji nije znao ni latinicu ni cirilicu. Hodža ga je naučio da piše nekakvim pismom, kažu bosančicom, pa je on kao vodnik vodio pribilješke da zapamti neki zadatak, tim pismom. Njegovu arhivu neprijatelj ne bi, ako bi je i zaplijenio, mogao odgonetnuti«.

Komandir čete Džanko sa puškomitraljezom, a vodnik Hajdarević s torbom bombi, izbili su usred noći na greben, upravo kada se čelo neprijateljeve kolone primaklo toj planinskoj vododelnici. Spriječivši mitraljeskim rafalima i sa nekoliko ručnih bombi dalje nastupanje njemačke kolone, komandir Džanko je svojim prodornim glasom naredio komandiru minobacačkog voda Andriji Topolovcu i političkom delegatu Ibri Rahimiću da svoje minobacačke mine usmjere »na bosansku stranu« Malog Ivana, kako su borci zvali taj dio neprijateljevih položaja, kao i da vodnik mitraljeskog voda Hasan Morić i politički delegat Gojko Gatalo iznesu sve »brede« na isturenji položaj, u blizinu Džanka i Hajdarevića.

Na jednoj »bredi« je bio nišandžija Huso Morić, na drugoj Ranko Praštalo, na trećoj Salko Toljaga, mladići iz okoline Mostara, a na četvrtoj Salko Pirija, iz sela Vrbljana kod Podorašca, nekoliko kilometara daleko od borbenih položaja na Ivan-planini, svaki kadar da »bredu«, tešku oko 40 kilograma, nosi kozijim stazama.

»U tom zapletaju navrh Malog Ivana naišao sam na ranjenog Stanka Šunjića, prvog komšiju našeg komandanta bataljona Laze Čvora, ranjenog u glavu i noge, pa ga tako ranjena i okrvavljeni prebacim preko ramena, puškomitriljez stavim ispred sebe i krenem da ga iznesem iz neposredne vatrene zone. Koraknem metar-dva, okrenem se i ugledam nekoliko njemačkih vojnika, trideset metara daleko od mene. Pogled mi krenu prema njima i više njih, Nijemaca, odrvenjelih i zbumjenih, kao da me nisu očekivali, kao da su znatiželjno gledali kako ja, ovako krupan, možda sam bio najkrupniji čovjek na vojištu Ivan-planine, nosim ranjenog druga, ili su se možda naslađivali, pustili su me da vide što će učiniti dalje. Sinu mi u glavu i to da me možda neće ni gađati, jer nosim ranjenika, da se možda ne pridržavaju međunarodnih dogovora o ranjenicima. U tom mi pogled poleće više njih, Nijemaca, i odluta na daleke sjenokose planine Resice, sirove gore gdje sam kao dijete između dva posljednja rata čuvao ovce i jagnjad.

I tako, ni sām ne znam što se to sa mnjom događalo, krenem niz brdo, nosim Stanka, smrtno ranjenog, ne mislim više ni o čemu, ninašta, kad - na desnoj strani ugledah našeg bataljonskog omladinskog rukovodioca Ešrefa Resulbegovića,⁴³⁸ Trebinjca, isturio »šarac« iz dobrog zaklona, debele bukve, i na nišanu drži grupu njemačkih vojnika, onu o kojoj sam svašta mislio, pa i to da im se u glavama motaju pravila u zbrinjavanju ranjenika. Možda je i tog bilo pomalo, ali biće da je odlučio puškomitriljez u rukama skojevca Resulbegovića.

Ne rekoh ništa skojevcu i produžim sa Stankom, čije je desno oko već bilo iscurilo. Stanko me pita hoće li preživjeti i ja mu kažem da hoće. 'Po čemu znaš da će preboljeti rane', pita me moj nesrečni Stanko, i ja mu odgovorim da je pri svijesti, da sa mnjom razgovara, da je to dobar znak, pa produžim da pričam kako će mu na mjesto iscurenog oka staviti stakleno oko i da će snaga vida i moć navike preći na lijevo oko i da niko živ neće ni primijetiti da ima samo jedno zdravo oko. I Stanko se nasmija, pa mi onda reče: 'Znaš li ti, Džanko, da sam ja jedinac u majke?' Šutim i gledam kako iza nas ostaje širok trag krvi koja je iscurila iz Stankovih pantalona, niz cokule, i već osjećam da Stanko polako umire. Bolničarke prihvatiše Stanka a on mi, valjda osjećajući da je došao kraj, prozbori: 'Džanko, kaži komandantu Lazi neka mi kaže majci što je sa mnjom bilo'. I umro je«.

U četnoj kuhinji, tako ojađena i mrzovoljna, dočekao ga je kuhan Hajro Pervan s prženim mesom kako bi komandira odobrovoljio. »Iskreni to odmah u kazan!«, naredio mu je komandir Džanko. »Promješaj! Svoju porciju će uzeti u stroju. A ti se spremi za položaj. Nećeš više biti u kuhinji. Odmjeri i Ivan-planinu«.

⁴³⁸> Hirurg u Mostaru.

Rasuđivanja o borbenim iskustvima

Opštim napadom na neprijatelja u širem području Ivan-planine, kada su se 10., 11. i 14. hercegovačka brigada uputile u lijevi obuhvat »koji je prerastao u manevar... radi udara u desni bok neprijateljevog rasporeda i postavljanja bočno duž komunikacije Sarajevo - Kiseljak«, a ojačani 4. bataljon 13. brigade »u desni obilazak preko Igmana na Vrelo Bosne i Ilidžu... sa ciljem da obide Stupnik i uspostavi kontakt sa dijelovima 3. divizije u Sarajevskom polju«, dok su pomoćne snage, 12. i 13. brigada, napadale frontalno (»tim manevrom i žestokim borbama od 4. do 8. aprila Divizija završava svoje učešće u sarajevskim operacijama«, odnosno pošto je na frontu širine 40 km »slomila odbranu Nijemaca na Ivan-sedlu i istovremeno im presijekla glavnu odstupnicu u pravcu Blažuj - Kiseljak«), 29. divizija je na veoma upečatljiv način ispoljila »izvanredno poučan primjer i za našu današnju ratnu vještinu naročito iz oblasti operativke i taktike«, kako je zapisao Milan Bjelogrlić.⁴³⁹

Tada je »za 108 sati neprekidnih borbenih dejstava, bez odmora, Divizija sa svih 6 brigada oslobođila Tarčin, Pazarić, Hadžiće, Ilidžu i Kiseljak«, odnosno »prema njemačkim dokumentima na komunikaciji Blažuj - Kiseljak gotovo potpuno uništila 909. tvrđavsku pješadijsku brigadu, a sa Kobilje glave su se izvukli samo manji ostaci 369. streljačkog puka i 964. tvrđavske pješadijske brigade«, tj. »u rejonu Blažuj - Rakovica ostala je cijelokupna artiljerija 181. pješadijske divizije«.

Borbe 29. divizije na Ivan-planini od 21. do 31. marta obilježene su i grobovima 81 poginulog borca (377 ranjenih), a od 1. do 10. aprila sa 120 poginulih i 309 ranjenih (za to vrijeme Divizija je nanijela neprijatelju 2668 mrtvih, znatno više ranjenih, 413 zarobljenih).⁴⁴⁰ Tako velike žrtve 29. divizije svjedoče o žestini borbi na Ivan-planini i o ofanzivnosti hercegovačkih brigada u sarajevskoj operaciji, ali, isto tako, upućuju i na izvjesna upoređenja i srođenja iskustava o borbenim dejstvima u to vrijeme. »Od ukupnog broja poginulih, a takođe i ranjenih, u svih sedam divizija, učesnica u sarajevskoj operaciji, na 29. hercegovačku diviziju otpada trećina (preko 34%)«, napisao je Svetozar Kovačević, nekadašnji politički komesar 3. bataljona 13. brigade, a u sarajevskoj operaciji politički komesar 10. hercegovačke brigade, smatrajući da je »ako se ima u vidu krajnji efekat angažovanja Divizije«, razumno progovoriti i o tome da li su »tolike žrtve bile neminovne, odnosno ne bi li one bile daleko manje da smo se od početka operacije pridržavali vlastitog ratnog iskustva, zasnovanog na smjelim manevarskim obuhvatima, koji su, istina primjenjivani tek u konačnom raspletu i dejstvima na paralelnom pravcu izvlačenja njemačkih kolona od Blažuja do Kiseljaka«.⁴⁴¹

Svodeći bilans borbi koje je 13. brigada vodila od 4. do 9. aprila, Štab 13. brigade je 10. aprila⁴⁴²¹ obavijestio Štab 29. divizije da je za to

⁴³⁹ Milan Bjelogrlić: »Učešće 29. hercegovačke divizije u sarajevskoj operaciji«, »Sarajevska operacija«, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986.

⁴⁴⁰ Zbornik NOR, IV/34, dok. 116.

⁴⁴¹ Svetozar Kovačević: »Neka iskustva 29. hercegovačke divizije u sarajevskoj operaciji«, »Sarajevska operacija«, str. 216 - 218, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986.

⁴⁴² VII, ANOP, k. 1152/UU, f. 4, dok. 17.

vrijeme Brigada nanijela neprijatelju 275 mrtvih, 240 ranjenih i 116 zarođenih vojnika, pri čemu je Brigada imala 19 poginulih i 37 ranjenih (od kojih je ubrzo nekoliko podleglo ranama u brigadnoj bolnici), odnosno od 21. marta do 9. aprila neprijatelj je imao 479 poginulih, 390 ranjenih, 118 zarođenih, a Brigada 39 poginulih (9 starješina), 188 ranjenih (58 starješina) i 3 nestala borca.

Za to vrijeme je Brigada zaplijenila 3 topa, 2 radio-stanice, 117 pušaka, 9 mašinki, 28 pištolja, 4 minobacača, 360 ručnih bombi, 18000 metaka, 2 puškomitrailjeza, 5 sanduka granata za minobacače, zatim veće količine odijela, cipela, sanitetskog materijala i drugo.⁴⁴³

U tom periodu, od 21. marta do 10. aprila 1945. godine 29. divizija zaplijenila je 6 haubica (4 ispravne), 3 brdska topa (2 ispravna) 6 protivkolskih topova (jedan ispravan), 3 flaka, 615 pušaka, 19 minobacača, 62 puškomitrailjeza, 4 mitraljeza, 30 mašinki, 79 pištolja, zatim 8 kamiona, 8 automobila, 82 konjska kola.⁴⁴⁴

Nekoliko dana kasnije, 16. aprila, Štab 29. divizije obavijestio je 2. korpus da su brigade 4. aprila ovladale munjevitim napadom Ivan-sedлом, Raštelicom i Tarčinom, a sutradan nastavile gonjenje neprijatelja prema Blažuju, ne dozvoljavajući mu da se sredi i organizuje novu odbrambenu liniju, da su u toku 6. i 7. aprila oslobodili Pazarić, Hadžiće, Blažuj, Han Ploče, vodile žestoke borbe na komunikaciji Blažuj - Kiseljak, a zatim: »Kiseljak je neprijatelj jakim snagama uporno branio do 8. aprila ujutro, kada ga je pod pritiskom naših snaga napustio i odsutio u pravcu Busovače. U međuvremenu druge snage Sarajevske grupe korpusa, oslobodivši Sarajevo, oslobostile su daljnja neprijateljska uporišta duž željezničke pruge Sarajevo - Visoko, kao i samo Visoko, nadirući i dalje prema Zenici. U ovim borbama naša divizija je nanijela neprijatelju ogromne gubitke u ljudstvu i materijalu. Neprijatelj je imao 2500 mrtvih, a zarođeno je preko 500 neprijateljskih vojnika«.⁴⁴⁵

Na taj način su od začetka do kraja sarajevske operacije (od 1. marta do 12. aprila 1945) iz sva tri korpusa poginula 1493 borca i rukovodioca, i pripadnika oružanih grupa u Sarajevu (ranjeno 4051 i 303 nestala), dok je neprijatelj imao 8000 poginulih i isto toliko ranjenih, odnosno kada je topovska tutnjava u širem području Sarajeva zamukla, zarođeno je oko 11000 neprijateljevih vojnika (1000 njemačkih), zaplijenjeno 45 topova i haubica, 528 mitraljeza i puškomitrailjeza, 161 automat, 72 minobacača i 6554 puške.⁴⁴⁶

Neprijateljeve razbijene kolone koje su se povlačile, ostavile su manje grupe diverzanata i obavještajaca radi podmetanja mina pod vozila, iznenadnih napada na štabove, komore, kurire. Među poginulim njemačkim vojnicima pronađen je i »poginuli« obavještajac, kome samo za djelić sekunde nije uspjelo da upotrijebi oružje i ubije borca, jer je u istom trenutku ispalio rafal brigadni oficir OZN-e. U Kiseljaku su mještani otkrili šestoricu legionara koji su u više bunara bacili otrov.

*3) Isto.

Zbornik NOR, 4/34, d. 116.

⁴⁴⁵S) Zbornik NOR, 4/34, d. 125.

⁴⁴⁶ Nikola Anić: »Sloboda je stigla u zoru«, »Narodna armija« 4. aprila 1985.

Devetnaest dana marša: 610 km

Predah u širem području Kiseljaka nije dugo trajao. »U vezi telefonskog naređenja Štaba divizije sa čitavom brigadom izvršen pokret od Kiseljaka na prostor Busovače, gdje se smjestila prelivši 28 km. Neprijatelj minirao cestu Kiseljak - Busovača«, zapisao je načelnik Štaba brigade u operacijskom dnevniku 12. aprila 1945, da bi svakog novog dana, do 30. aprila 1945, označavao marš-rutu i pređene kilometre. Tako je 13. aprila, kada je ka Hercegovini krenula 12. brigada radi čišćenja terena od zaostalih ustaških i četničkih grupa (krajem maja 1945. uključena je u redove hercegovačke 3. brigade Bosanskohercegovačke divizije NO), 13. brigada sa drugim jedinicama 29. divizije krenula ka zapadnim krajevima naše zemlje, prelivši put od Busovače do Lašve, Višegra i Travnika (21 kilometar), u naredna dva dana put od Travnika do Jajca, zatim do Mrkonjić-Grada.

»Pokret Brigade u četiri sata izjutra preko Mrkonjić-Grada na prostor Ključa, prelivši 32 km, borci umorni ali izdržljivi, ima plikova«, zapisao je hraničar Brigade 17. aprila, a naveće idućeg dana, 18. aprila da je Brigada stigla »na prostor Bosanskog Petrovca prelivši 37 km«, da je »ljudstvo izmoreno i dobilo žuljeve«. Sve to nije spriječilo Brigadu da već sutradan, 19. aprila naveće, stigne »na prostor Bihaća prelivši 54 km na dan«.

Višednevni marš kroz oslobođenu zapadnu Bosnu i Hrvatsku, iako krajnje iscrpljujući, nije sprečavao da se na sastancima borci obavijeste o zbivanjima na jugoslovenskom i drugim ratištima. »Tako su čitave dvije dekade aprila mjeseca iskoristene i za svojevrsnu političku školu u pokretu, a rezultati su se odmah u praksi, kroz takmičenje u svim vidovima marševske discipline i izdržljivosti, u pjesmi, ispomoći u nošenju puškomitrailjeza i druge teške opreme, smanjenju povreda i žuljeva od marša djelimično i provjerili«.⁴⁴⁷

Na tom maršu od 610 km, sa područja Sarajeva do Pivke i Postojne u Slovenačkom primorju, a zatim borbe prema Ljubljani, kada su se dnevno prosječno savlađivala 32 km (4. bataljon 13. brigade je posljednjeg aprilskog dana, uz kišu i snijeg, kroz šume Javornika, za 20 sati neprekidnog marša prešao 63 km i stigao do Postojne), odnosno kada je »Divizija završila najduži marš koji je, u tako kratkom vremenu, izvršila jedna divizija u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata«,⁴⁴⁸ 13. hercegovačka brigada je još jednom, uoči novih borbi koje su je očekivale od Postojne do Ljubljane i jugoslovensko-austrijske granice, osvijedočila svoje moralne i borbene vrijednosti, dograđujući svoje izražene osobenosti, specifične karakteristike koje Brigadu, u nekim obilježjima uzrastanja hercegovačkih jedinica karakterišu.

U njenim boračkim kolektivima, čija su se snažna jezgra kalila na Sutjesci, Neretvi i u drugim beskompromisnim obraćunima sa neprijateljima svih zastava, znatno prije formiranja 13. brigade, izrazitije nego u drugim hercegovačkim jedinicama ispoljavala se višenacionalna i socijalna zastupljenost, u nekima, naročito u 1. bataljonu, više izražavani

»29. hercegovačka divizija«, str. 530, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.
Isto, str. 538.

klasna svijest i osobenosti života grada, u drugima nacionalna romančarska svijest i vezanost za svoj uži zavičaj, i jedni i drugi potekli iz svih nacionalnih sredina, što simbolično označava i junačka smrt trojice komesara četa i njihovih boraca kod Kamene 19. decembra 1944. i triju drugarica i njihovih saboraca na Ivan-planini 6. marta 1945.

U njenim desetinama, vodnim i četnim kolektivima stariji borci su pred otvorima neprijateljevih bunkera i u svakodnevnom ophođenju, uticali ličnim primjerom na političko i borbeno prevaspitavanje svojih saboraca koji su sticajem raznih okolnosti bili u četničkim, legionarskim, domobranskim i milicijskim jedinicama, »zelenokadrovaca« i »škripara«, onih koji su bili protiv svih vojski ovoga svijeta, što je, takođe, u Brigadi bilo veoma izraženo. Neki od njih su na ovom dugačkom maršu već bili komandiri vodova, pa i četa, jer su i oni, poput starijih boraca, mjerili svoju hrabrost veličinom rizika, upravo kao i mnogi neplivači 4. bataljona 13. brigade i dvaju bataljona 12. brigade u plitkim ribarskim čamcima prilikom forsiranja Neretve u zimskim uslovima, što je, isto tako, jedna od njenih posebnosti borenja. Smogla je snage da posljednje ratne zime preispita i sopstvene greške i obaveze, da istraje u iskušenjima između njemačkih bunkera na Ivan-planini, da u svoje redove vrati i klonule borce, da im pruži novu priliku za samopotvrđivanje, kako bi, makar i s grčem u grlu, premostili mede i krugove oko svojih kućnih ognjišta, otiskujući se s puškom o ramenu i petokrakom na kapi i u druge daleke predjele. Sve do Slovenije!

Stigli su, tako, na putu za Sloveniju, do zapadnih krajeva Bosne, u četama koje su već u svojoj prvoj (brigadnoj) zajedničkoj borbi u njemačkoj ofanzivi »Sunčanica« stekle priznanje Štaba 29. divizije, da su borci i starješine, pored hrabrosti, ispoljili i umještost u rukovođenju jedinicama, kada je objedinjeni štab 12. i 13. brigade u najkritičnijim trenucima ofanzive javljaо Diviziji da se »mogu oduprijeti svakom eventualnom napadu« na njih i da se »mogu probiti svakim pravcem«, kada je Brigada svojim protivnapadima ispred prednjeg kraja odbrane uoči ofanzive i prodom u neprijateljevu pozadinu radi opskrbe municijom, dala »sve od sebe«, kada je i tek rođena 13. brigada ispoljila »čudo od junaštva«.

Sada, dolaskom hercegovačkih brigada u šire područje Bihaća, ispunjen je zadatak 2. udarnog korpusa da 29. divizija »obezbijedi slobodu manevra Četvrtoj armiji i kako bi mogla da učestvuje u uništenju neprijateljske grupacije u dolini rijeke Une«.⁴⁴⁹

Jedinice kojima je komandovao Petar Drapšin su, poslije oslobođenja Bihaća, nastavile da čiste neprijateljeve garnizone u Lici, ali se, u isto vrijeme, prema obavještenjima, dolinom Kupe probila jača njemačka kolona pokušavajući da ugrozi 4. armiju, što je trebalo da spriječi 29. hercegovačku diviziju.

I upravo kada se 20. aprila pripremao koncentrični napad 11, 13, 14. i Artiljerijske brigade na njemačke jedinice koje su namjeravale da ponovo zauzmu Bihać i uspostave neprekidan front kroz Liku do Jadranskog mora, Štab 29. divizije dobio je naređenje Generalštaba JA da

⁴⁴⁹> »Hercegovački udarnik«, članak »Slavni put i velike pobjede 29. hercegovačke udarne divizije«.

Divizija ulazi u sastav 4. armije i da odmah produži pokret ka Sloveniji, u rejon Prezida, na prostor Lož - Prezid - Parg - Čabar - Podpreska, obezbjeđujući desni bok 4. armije, i omogućavajući joj veću mogućnost slobodnijeg manevra prema Trstu i Tržiću.

Poslije trodnevnog predaha, nakon što su u iznenadnom napadu njemačke artiljerije poginuli borci 1. i 2. bataljona Husein Hamzić i Salko Čolj, 13. brigada je 23. aprila savladala 30 kilometara puta (Vaganac - Drežnik Saborsko - Jasenik - Begovac), 24. aprila 30 km (Begovac - Plaški - Josipdol - Otoka) i sutradan, 25. aprila, stigla preko Ogulina na prostor Hreljina.

Već sutradan, 26. aprila, radi hitnog smjenjivanja jedinica 20. dalmatinske divizije u rejonu Čabra i Prezida i njihovog daljeg napredovanja ka Trstu, Štab 4. armije je 29. diviziji dodijelio 18 kamiona kojima se, bez komore, prebacila 13. hercegovačka brigada u rejon Prezida i smijenila dijelove 20. divizije.

Na odsjeku Kočevska Reka - Kočevje bila su tri puka Operativne grupe Srpskog dobrovoljačkog korpusa, dva njemačka SS policijska bataljona i nekoliko bataljona Rupnikovih domobrana, kao i na pravcu Cerknice - Stari Trg dva bataljona Rupnikovih domobrana i manje grupe njemačkih vojnika.⁴⁵⁰

I dok su ostale hercegovačke brigade i prištapske jedinice nastavljale marš, 13. hercegovačka brigada je 27. i 28. aprila vodila borbe protiv 2. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa koji je napao dvije čete 3. bataljona u Podpreski, a jedan bataljon Rupnikovih domobrana 2. i 4. bataljon u rejonu Kozarišća. Dok su ta dva bataljona odolijevala neprijateljevim napadima i kontranapadom zauzeli Devin, dvije čete 3. bataljona su se poslije višečasovne borbe povukle u Podplaninu, iznad Čabra, a 2. puk SDK zauzeo je tri sela.

Bio je to jasan nagovještaj da neprijateljeve snage namjeravaju da presijeku komunikaciju Osilnica - Mašun, u rejonu Čabar - Babino Polje, kuda je poslije 20. dalmatinske divizije trebalo da kreće 29. hercegovačka divizija, i onemoguće snabdijevanje jedinica JA koje su se usmjerile ka Trstu.

Neuporedivo snažnjim neprijateljevim snagama se na tom putu ispriječila 13. brigada, koja je puna dva dana na izdvojenim položajima od Čabra do Starog Trga, u rasponu od 25 km, odolijevala nasrtajima slovenačke »Bele garde«, Srpskog dobrovoljačkog korpusa i njemačkog bataljona »Buhberger«.

Idućeg dana, 29. aprila, kada je odbrana 13. brigade već popuštala i lomila se pred još jačim neprijateljevim snagama, izbile su u Prezid i Čabar u presudnom trenutku i druge hercegovačke brigade, Štab 29. divizije, Zaštitni i Inžinjerijski bataljon, pa su gotovo sve pristigle jedinice uključene u napad i odbranu Prezida i Čabra. Borba je trajala više časova i, predveče, neprijatelj je odbačen uz znatne gubitke.

Među petnaestoricom poginulih, bio je i komandir čete 4. bataljona 13. brigade Boriša Čorlija, jedan od najhrabrijih komandira 29. divizije, kao i borci 13. brigade Stipe Medić, Omer Omerika i Mate Promić.

⁴⁵⁰> Dr Uroš Kostić: »Oslobodenje Istre, Slovenskog primorja i Trsta 1945«, VIZ, Beograd, 1978, str. 318 - 319.

Pošto je odlučnom borbom 29. aprila otklonjena opasnost bočnog udara neprijatelja na glavninu 4. armije sa linije Kočevska Reka - Rakinica, 29. hercegovačka divizija je sutradan, 30 aprila, nakon što je tokom dana u rejon Čabar - Prezid stigla 8. udarna divizija »produžila pokret preko Mašuna u rejon Št. Petera, odakle je 1. maja 10. udarnu brigadu uputila u Sežanu, pod komandu 20. udarne divizije, a sa glavnim se orijentisala prema Postojni, odakle je neprijatelj ugrožavao jedinice 4. armije koje su dejstvovalе prema Trstu i jugoistočno od Ilirske Bistrike.⁴⁵¹

Tako je već 29. aprila, dok se privodila kraju borba za odbranu Prezida i Čabra, kao prethodnica 29. divizije prema Postojni krenuo 1. bataljon 13. brigade radi smjenjivanja dijelova 20. dalmatinske divizije i držanja položaja do dolaska divizijske glavnine, a tokom noći krenuli su i ostali dijelovi 13. brigade.

Te aprilske noći, praćeni kišom kao i mnogih prethodnih dana na maršu dugačkom 610 kilometara od Igmana do stare jugoslovensko-italijanske granice, borci su bez odmora prešli i preko Snježnika, čiji se vrh propeo na 1796 metara, o kojem je Benito Musolini, svojevremeno, rekao da će fašistička zastava biti »još svetlijа kada se istakne na Snježniku, a još svetlijа kada se pobode na Velebitu i na planinama Dinare«. Te kišovite noći je u sjećanju boraca ostao ovakav... Sa svih strana duboka šuma. Cesta u sredini. Napušteni bunkeri pored puta. Kroz zidine izbija korov. Jedna italijanska bluza, stara i rascijepana, prebačena preko zida. Kap po kap žute prljave vode cijedi se iz rukava. Tu je i jedna pocijepana Musolinijeva zastava.

Bataljon je grabio sve brže i brže, bez odmora, kako bi u rano jutro 30. aprila u Postojni, kako su informacije upućivale, smijenio jedinice 20. divizije i sačuvao grad.

»Tamo daleko ostala nam je naša kršna Hercegovina, Bosna, Lika, Kordun, Gorski kotar, i poslije petnaestodnevnih marševa stigosmo u Sloveniju«, pisao je ratni dopisnik i šef Sekcije za štampu Propagandnog odsjeka 13. brigade u divizijskom listu »Hercegovački udarnik« u prilogu »Brigada nezadrživo ide - marš od 600 km«. »Dok prolazimo kroz Dolenjsku, Slovenci nas prijateljski pitaju: 'Od kuda tovariši?' Iz Hercegovine! - odgovaramo.

Čak od tamo!? - u čudu se zagledaju, dok Brigada ide naprijed sve brže, sve jače i, evo, tu je i stara jugoslovensko-italijanska granica. Tu je i fašistički znak. On je srušen. I dok idemo nekako instiktivno, iz stotine grla, kroz velike šume, odjeknu pjesma koja nas je u ovom maršu od nekoliko stotina kilometara neviđenom snagom i silinom pokretala naprijed: 'Mi ne damo zemlje naše da je gaze fašisti...'

Po tvrdoj cesti koja vodi za Postojnu čuje se sve jači tutanj korka... To brigada ide po Istri, sa Istrom... To mi Hercegovci sa braćom Istranim, povezani zajedničkom prošlošću, krećemo naprijed, uz Tita ka pobjedi, u susret novoj budućnosti... «⁴⁵²)

⁴⁵¹> Uroš Kostić, n. d.

⁴⁵²) Mensur Seferović: »Brigada nezadrživo ide - marš od 600 km« »Hercegovački udarnik«.

Štab 29. divizije, obavještavajući 4. armiju o borbama za oslobođenje Slovenskog primorja, Trsta i Slovenije, zapisao je: »Marš od Sarajeva do Postojne i Trsta, dug preko 650 km, Divizija je izvršila potpuno uspješno, i ljudstvo, iako u priličnoj mjeri zamorenio, bilo je sposobno da odmah stupi u borbu. Brzinu pokreta, u izvjesnoj mjeri, ometale su Nedićeve i Rupnikove bande koje su u toku 28. i 29. maja napadale naše kolone u pokretu na komunikaciji Čabar - Prezid.⁴⁵³»

Oslobođenje Postojne

Dok se 1. bataljon 13. hercegovačke brigade usiljenim maršem u rannim časovima 29. aprila, kroz šumsko područje Mašuna, približavao Postojni, 9. udarna brigada 20. dalmatinske divizije je u južnom i istočnom dijelu Postojne, uz podršku tenkova, odoljevala napadima njemačkog 904. regrutnog bataljona, očekujući da će njene bataljone toga dana zamijeniti jedinice 29. hercegovačke divizije, a zatim da krene prema Trstu.

Njena dva bataljona bila su ipak potisнутa iz grada i protivnapadom su do 15 časova ovladala južnim dijelom grada i željezničkom stanicom, kada je stigao i 1. bataljon 13. brigade. Iz marševskog poretku bataljon je napao njemačke čete u sjevernom dijelu grada, ali veći uspjeh nije mogao postići. Kada je 9. brigada uvela u borbu svoju rezervu, a njemačka komanda ojačala garnizon sa pitomcima Podoficirske SS škole iz Ljubljane, borbe u gradu vodene su po ulicama i kućama, jer su njemački vojnici ispoljavali neočekivanu upornost da sačuvaju Postojnu i sa tog pravca ugroze podilaženje jedinica 4. armije ka Trstu.

Bliska borba nastavljena je i sjutradan 30. aprila, i u popodnevnim časovima se, nakon snažnog neprijateljevog napada uz podršku tenkova, prenijela ka prilazima grada, odakle se 1. bataljon 13. brigade u sumrak povukao prema Sv. Petru, izgubivši nekoliko boraca.

Obrt u borbi za Postojnu nije donio ni vod oklopnih kola 4. tenkovskog bataljona, ponajviše zbog toga što su u Postojnu stigla i dva bataljona italijanskih fašista i pet njemačkih tenkova. Kratak sudar tenkova i oklopnih kola završio se uništenjem oklopnih kola, dok je jedan tenk oštećen granatom protivtenkovskog topa.

Noću između 30. aprila i 1. maja u rejon Postojne stigli su i ostali bataljoni 13. brigade, kao i 11. hercegovačka brigada. »Četvrti bataljon, koji je bio upućen da ispita stanje u Postojni, dočekan je od neprijatelja iznad grada, gdje je i primio borbu koju je vodio do dolaska našeg 2. bataljona. U prvom naletu uspio je odbaciti neprijatelja do samoga grada, ali kontranapadom neprijatelj je uspio ovladati sa k. 777 i 761«, zapisao je načelnik Štaba brigade 1. maja 1945, kada su dva kilometra južno od Postojne zaposjeli položaje baterija brdskih topova i dva protivoklopna topa 57 mm Artiljerijske brigade 29. divizije.

Oslobođenje Postojne nije se moglo odgadati nijedan dan, jer je osnovni zadatak 29. divizije bio da uništi njemački garnizon kao glavni čvor odakle je neprijatelj ugrožavao desni bok 4. armije, odnosno rje-

⁴⁵³> Zbornik NOR, tom XI, knjiga 4, d. 107.

šenjem tog zadatka propadaju svi neprijateljevi planovi o izvlačenju njegove grupacije sa sektora Rijeke. Zatim, poslije oslobođenja Postojne, Divizija je trebalo da nadire dalje prema sjeveru, da likvidira sva neprijateljeva uporišta na komunikaciji Postojna - Ljubljana i, u sadejstvu sa jedinicama 7. udarnog korpusa (slovenačkog), oslobodi Ljubljani. U međuvremenu je 10. hercegovačka brigada 1. maja upućena u pravcu Trsta da se na sektoru Sežane koncentriše, poveže i stavi pod komandu Štaba 20. divizije radi sadejstva u operacijama na sektoru Trst - Općine.

Trebalo je, dakle, istoga dana, 1. maja u 12 časova, napasti i oslobođiti Postojnu. U planiranju napada učestvovao je i načelnik Operativnog odjeljenja 4. armije, koji je u Štabu 29. divizije mogao staviti na raspolaganje samo 3. bataljon 9. udarne brigade 20. divizije koji je sačuvao svoje položaje na liniji Jelovica - Št. Vas, sa mogućnostima napada na jugoistočni dio Postojne.

Nakon dvočasovne artiljerijske pripreme, 2., 3. i 4. bataljon 13. brigade su u 14 časova, sa svojih položaja sjeveroistočno od Postojne, napali neprijatelja u gradu, a dijelom snaga su u rejonu Revberkomande zatvarali pravce od Rakeka i Planine, dok je li. brigada napadala na zapadni i južni dio grada, gdje je dejstvovao i 3. bataljon 9. dalmatinske brigade. U rejonu Št. Petar je u divizijskoj rezervi bila 14. hercegovačka brigada.

Pošto je li. brigada uspjela da tokom dana ovlada kosama sjeverno od Postojne i time ugrozi izvlačenje neprijatelja komunikacijom ka Rakiku i Planini, gdje dijelovi 13. brigade nisu uspjeli da odole izuzetno jakim neprijateljevim napadima, bataljoni 11. i 13. brigade nastavili su borbu oko prvih gradskih kuća i ulica, potiskujući neprijatelja u centar grada, gdje je bio tučen i od dalmatinskog bataljona.

»U ovakvoj situaciji odigrala je vrlo važnu ulogu naša artiljerija«, javlja je Štab 29. divizije 4. armije. »Idealno plasirana, južno od grada na udaljenosti 500 - 800 metara, precizno je tukla neprijateljska mitraljeska gnijezda i položaje neprijateljskih topova i tenkova, te time omogućila pješadiji nastupanje... Zbog toga je neprijatelj ubrzo evakuisao iz grada svoje tenkove i upotrebio ih za obezbjeđenje odstupnice u pravcu Planine. U toku dalje borbe do 24 časa noću naša pješadija je u silovitom naletu prodrla u grad sa svih strana i u 24 časa u noći, 1/2. maja, oslobođena je Postojna«.⁴⁵⁴

Pored 230 zarobljenih i 175 poginulih neprijateljevih vojnika, Brigada je u borbama za Postojnu zaplijenila 4 topa, 8 »breda«, 215 pušaka, 18 puškomitrailjeza, 5 mašinki, 3 minobacača, 550 ručnih bombi, 54000 metaka, 200 ranaca sa spremom, nekoliko lokomotiva sa vagonima brašna i drugom hranom izgubivši 23 borca i 43 ranjena (neprijatelj je imao oko 300 ranjenih).⁴⁵⁵

Borci 2. bataljona su tokom borbe sjekirama i pilama koje su im donijeli mještani, posijekli stabla i oborili na put koji vodi od Postojne prema Rakiku i Planini, i noć i dan vodili borbu sa italijanskim crno-košuljašima pod komandom njemačkih oficira. Komandir 1. čete Alija Zvizdić, koji je na bataljonskoj proslavi 1. maja u šumi ispod Sniježnika

«4) Isto.

⁴⁵⁵> VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, d. 20.

govorio sa bukovog panja o oslobođenju porobljene braće u Istri, ovog puta je, pored devet poginulih drugova, sa još dvadeset boraca bio teško ranjen.

»Prvomajski neplanirani govornik, teško ranjen u stomak, sa nosila je bodrio borce svoje čete«, zapisao je partijski rukovodilac 2. bataljona Lutvo Džubur. »Posebno smo žalili komandira čete Aliju Rahića, jer smo znali da iza njega ostaje žena s troje nejake djece. Sutradan je u borbi za Rakek poginuo još jedan komandir čete, Meho Bešo iz Barana, ispod Hrguda kod Stoca, kojim putem su za vrijeme rata išle veze iz Stoca ka oslobođenoj teritoriji. Drugovi koji su nam pristigli u pomoć iz Postojne saopštavaju nam da su vodili žestoke ulične borbe. ...«

Među njima su bili i borci 3. bataljona, prepuni gorčine za poginulima. »Štab bataljona je upravo njemu, Milanu Pudaru, osamnaestogodišnjem omladinskom rukovodiocu našeg bataljona, izričito naredio da se ne smije upuštati u veće okršaje, jer je dotad često upadao u veoma rizične okršaje«, sjeća se tih dana Kosto Đurica, partijski rukovodilac 3. bataljona od prvog dana njegovog ulaska u 13. brigadu. »Samovoljno je izbjegao iz kuće i stigao u naš štab na Hrgudu, a sjutradan je došla i njegova majka. Uzalud su nam bila zajednička nastojanja da ga vratimo kući. Ostao je i svojom ličnom hrabrošću, neobičnom bistrinom i pronicljivošću uzdizao skojevske aktive, gradio nove bombaše. I eto, pade nam na samom ulazu u Postojnu 1. maja 1945. Bolničarka Radojka Bošković, devetnaestogodišnja omladinka iz sela Mrkonjića sa Popova polja, ne izdrža, ne ču naša upozorenja, pretrča čistinu i sa svojom sanitetskom torbom dohvati se smrtno ranjenog Milana Pudara, ali i ona tu ostade smrtno pogodenja. Sutradan, 2. maja, dva kilometra daleko od Postojne dočekaše nas italijanski fašisti s jednog brda, povedosmo borbu sa njima pola dana, dok se napokon njih oko stotinu ne predade, ali i toga dana nanesoše nam nove rane - pogibe nam komandir voda 1. čete Milan Matković, snažna momčina i junačina iz Malog Polja kod Mostara, a sat kasnije i borac Momčilo Kuljić sa Trusine...«

U tom kraju naše zemlje poginuli su i borci Salko Turković, politički delegat voda, Dušan Vidačić, Ibrahim Šejtanić, Mustafa Šuko, Fejzo Bojičić, Ragib Briga, Branko Srnojević, Mujo Demić, Hasan Marić, Ismet Džemidžić, Husein Kevrić, Mustafa Viđen, Mehmed Tahunić, Sejdžo Imamović, Velika Klepo, Salko Turajlić, Hamid Selimić i Husein Šukman.

Dan kasnije, 2. maja, nakon oslobođenja Postojne i ovlađivanjem Ljubljanskim vratima, čijim je padom konačno prekinuta eventualna svaka veza neprijateljivih snaga u području Ljubljane sa snagama u tršćanskim i riječkom području, progoneći neprijatelja prema Rakeku i Planini, 13. brigada i dva bataljona 11. brigade su, podržani artiljerijom, napali ojačanu njemačku četu u kasarni Rabverkomande gdje su, pored ranjenih i zarobljenih, značajnog plijena, poginula 124 neprijateljeva vojnika.

Iz 13. brigade su, pored 21 ranjenog, poginuli i Murat Čaušević, Seid Imamović, Miladin Seizović, Hamid Selimović, Alija Šović i Osmah Šošić.

Toga dana je 11. brigada oslobođila Planinu, a 13. brigada je nastavila pokret prema Rakeku.

Rakek, Cerknica, Borovnica...

»Trinaesta brigada ovladala Starim gradom trig. 703-Levece i sada napada Rakek i tu će se većeras smjestiti«, obavijestio je 3. maja, depešom, komandant 29. divizije Štab 4. armije, kada je Brigada, uz podršku artiljerije, oslobođila Unec i Ivanje Selo potiskujući neprijateljeve jedinice ka Rakeku i Cerknici.

Napad na položaje kod Rakeka izvršen je u 19 časova, i oko 1000 bjelogardejaca pružilo je otpor snažniji nego što se očekivalo. Tokom noći otpor je ipak skršen. Pored više ranjenih, poginuli su vodnik voda 2. bataljona Ismet Resulbegović i Simo Arsenović. »Naši bataljoni po ovlađivanju Rakekom produžili su napredovanje u pravcu Loški Grič - Cerknica, gdje se sada vode borbe«, izvijestio je Štab 13. brigade 4. maja,⁴⁵⁶⁾ a sjutradan, 5. maja, da je prilikom likvidiranja neprijateljevih uporišta Rakek i Cerknica zaplijenjeno 5 topova, 43 mitraljeza, 28 puškomitraljeza, 24 minobacača, 350 pušaka, dva i po vagona razne municije, pola vagona topovske municije i pola vagona granata za minobacače, zatim 3 pištolja, 1 mašinka, 3 automobila, 2 motocikla, 10 bicikla, 8 poljskih telefona, 2 telefonske centrale, znatne količine hrane i drugog.⁴⁵⁷⁾

Toga dana, kada je jedan bataljon bez borbe ušao u Grahovo, 13. brigada usmjerila je svoje snage prema sjeveru, nastavljući gonjenje neprijatelja u pravcu Borovnice. Lijevo od 13. brigade neprijatelja je gonia 11. hercegovačka brigada i njihov front napada se sve više širio, pa je zbog toga u borbu uvedena i 14. hercegovačka brigada usmjeravajući svoja dejstva prema Vrhunici.

Poslije izbijanja na prostor Borovnica - Kamnik, 13. brigada se povezala sa dijelovima 7. slovenačkog korpusa, koji je oslobođio veliko Lešće i Ribnicu i nadirao dalje prema Ljubljani.

Tako je 29. divizija, ovlađivanjem linijom Vrhnika - Borovnica, zaузела polazne položaje radi napada za oslobođenje Ljubljane. Radi toga je 6. maja prebaćena sa sektora Borovnice prema liniji Brezje - Horjul sa zadatkom da očisti taj prostor, a zatim da nadire gorskim pojasmom u pravcu S. Vid - Ljubljana, težeći da presječe neprijateljevu odstupnicu iz Ljubljane prema Austriji.

»U međuvremenu, prethodno stupivši u međusobnu vezu, štabovi 29. divizije i 7. udarnog korpusa JA počeli su, 6. maja, pripreme za oslobođenje Ljubljane«, odnosno »jedinice 7. udarnog korpusa, nastupajući iz Dolenjske, izbile su, tokom toga dana, na jugoistočnu ivicu Ljubljanskog barja«, 15. divizija, »preko Grosuplja, a 18. preko Velikog Lašća i Iga«.⁴⁵⁸⁾

Ne očekujući da će neprijatelj, radi spriječavanja zabacivanja naših snaga planinskim pojasmom jugozapadno od Ljubljane i ugrožavanja svoje ostupnice, ubaciti jake snage na sektor Brezje - Horjul, 13. brigada je 6. maja u 20 časova, prema zapovijesti Divizije, izvršila pokret planinskim krajem na prostor Horjul - Vrzdenci, gdje je izbila 7. maja u 7 ča-

⁴⁵⁶⁾ VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, dok. 21.

⁴⁵⁷⁾ VII, ANOP, k. 1146/11, f. 3, d. 3.

⁴⁵⁸⁾ »29. hercegovačka divizija«, str. 549.

sova. Iznenada, ne očekujući veoma snažnog neprijatelja (oko 2000 vojnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa), koji je s povoljnih položaja gađao protivkolcima i teškim bacačima, Brigada se povukla na liniju Kremnik - Mašvar - Žažar odakle je oko 19,30 časova izvršila sa tri bataljona napad ali bez osobitog uspjeha.

»Jedini uspjeh kojeg smo te večeri postigli jeste da smo ovladali k. 669 (Samatorica)«, a sutradan, 8. maja, kada su 11. i 14. brigada ovladale linijom Log - Brezje, novim napadom i k. 788 (Kožljek), »poslije čega je neprijatelj počeo naglo odstupati, ta su naša dva bataljona ovladali prostorom Fleke - Koreno - Stujice i odmah produžile gonjenje neprijatelja u pravcu Polhov Gradac - Dvor«, koji su oslobođeni 9. maja, kada su bataljoni »nastavili gonjenje neprijatelja prema Škofjoj Loki koji je u stravičnom strahu bježao«, kako je Štab Brigade obavijestio Diviziju 9. maja.⁴⁵⁹⁾ U tim borbama Brigada je imala 5 mrtvih i 18 ranjenih drugova.

Bilo je to već u raspletu zajedničkog napada 7. korpusa i 29. divizije za oslobođenje Ljubljane, 8. maja 1945, uz vijest o kapitulaciji nacističke Njemačke, tj. »pošto je glavni položaj spoljne odbrane Grada na pravcu 29. divizije bio izgubljen, a na pravcu 18. divizije načet - neprijatelj je morao svoj položaj u Ljubljani smatrati izgubljenim«, kada je »shvatilo da je najbolje ne čekati opšti napad 7. korpusa i 29. divizije«, pa otuda i njegovo žurno povlačenje 8. maja u 23 časa, tako da je »čitav grad u roku od dva i po sata bio slobodan«. Bataljoni 1. i 14. brigade ušli su u Ljubljano 9. maja u 3 časa izjutra, kada su »istovremeno ili nešto ranije, sa drugih pravaca u grad ušle i jedinice 7. korpusa«, dok je 13. hercegovačka brigada »toga dana u 17 časova oslobođila Šent Vid«.⁴⁶⁰⁾

U trodnevnim borbama za oslobođenje Ljubljane, od 6. do 8. maja, 29. divizija je »neprijatelju nanijela teške gubitke (520 mrtvih, 700 zarobljenih), izgubivši oko dvadesetak boraca i trideset i nekoliko ranjenih.⁴⁶¹«

»Napuštajući Ljubljano, neprijatelj je u gradu ostavio ogromne kolичine ratnog materijala«, izvjestio je Štab 29. divizije Štab 4. armije. »Među ostalim u naše ruke je palo 120 topova raznog kalibra, 500 raznih puškomitrailjeza, 5000 pušaka, 110 kompletih teških bacača, 400 mašinki, i drugog raznog ratnog materijala.⁴⁶²«

»Bratje Hercegovci med. nami«

U slobodnoj Ljubljani, okićenoj cvijećem i zastavama, narod je dočekao jedinice 7. slovenačkog korpusa i 29. hercegovačku diviziju, koja je pozdravljena i ispraćena i lecima na ljubljanskim ulicama: »Živila 29. divizija, ki je prva vkorakala v Ljubljano!«

Trinaesta brigada nastavila je pokret i gonjenje neprijatelja prema Kranju, u koji su Hercegovci ušli 10. maja u 14 časova, zaplijenivši jedan tenk, 93 puške i nekoliko magacina hrane. Toga dana, kada su građani

⁴⁵⁹⁾ VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, d. 24/4.
⁴⁶⁰⁾ »29. hercegovačka divizija«, str. 561.

⁴⁶¹ Isto, str. 561.

⁴⁶²⁾ Zbornik, tom XI, knj. 4, dok. 106.

Kranja sa cvijećem dočekali borce 13. brigade (»Bratje Hercegovci med nami«), u Brigadu je stigao izbjegli zarobljenik iz njemačkog koncentracionog logora Esad Peco,⁴⁶³⁾ Mostarac, upravo kada su borci 1. bataljona naduvali fudbalsku loptu.

Nogometna utakmica nije održana, jer su bataljoni krenuli ka Bledu. I kao što su zamjenik komandanta brigade Maksim Bulut, zamjenik komandanta 1. bataljona Boriša Mandić i pomoćnik komesara Suljo Čerimagić i nekoliko drugih starješina u vrtoglavom gonjenju neprijateljnih snaga neočekivano upadali u izolovane dijelove njemačkih jedinica i, u nevolji »pregovarali« o njihovoj predaji, tako su i članovi Štaba 13. brigade 11. maja oko 10 časova ispred Bleda, na željezničkoj stanici Otočje, obavješteni od izviđača, zatekli tri kompozicije od 310 vagona u kojima je bilo blizu 2000 vojnika jednog njemačkog protivavionskog puka i koji su imali 100 protivavionskih »flakova« (20 mm), 30 protivavionskih topova većeg kalibra, 2000 pari novih odijela i drugu raznovrsnu opremu.

Kada je njemački pukovnik, praćen četvoricom podoficira, stigao radi pregovora do mostića nedaleko od željezničke stanice, uputio se čvrstim korakom ka najbolje obučenom oficiru Pavlu Komneniću, rukovodiocu Obavještajnog odsjeka, vjerujući, valjda, da bi samo on mogao biti komandant. Našli su se i »tumači«, djaci koji su ponešto znali njemački, a potom i terenski politički radnik, i razabralo se da pukovnik očekuje propusnicu za svoje vojnike da ih može slobodno prevesti u Austriju i izručiti Englezima, da svaki deseti vojnik može da zadrži oružje i da se oficiri ne razoružavaju, da će sve drugo ostaviti u vagonima, na stanici.

Povlačenje njemačkih transporta bilo je presjećeno i komandant Brigade zahtijevao je bezuslovnu kapitulaciju. Nakon što je isteklo tridesetak minuta, vrijeme u kojem je pukovnik trebalo da ubijedi i druge komandante kojima on nije komandovao da se predaju, otvorena je žestoka paljba iz svih bataljonskih oružja i topova 3. diviziona.

»Borba je trajala od 12 do 17 sati i za vrijeme borbe neprijatelj je pokušao da se izvuče duž željezničke komunikacije, ali presijecanjem komunikacije prisilili smo ih na predaju«, obavijestio je Štab 13. brigade komandanta Divizije 11. maja predveče. U toj borbi zarobljeno je oko 1100 vojnika, podoficira i oficira, jedan dio se razbježao, a oko 400 je poginulo prilikom pokušaja probroja i tokom višečasovne borbe. »Zarobljene neprijateljske vojnike i oficire predali smo organima Narodne zaštite u Radovljici«, javio je Štab 13. brigade.⁴⁶⁴⁾

U vagonima su ostali i topovi i flakovi, 130 oruđa, a od 2000 pari odijela, 3200 šinjela i 1550 cipela jedino se 3. bataljon kompletno obukao u avijatičarska odijela. Ostala su i dva miliona cigareta, po jedan vagon šećera i brašna 15 kamiona... »Sav ovaj materijal zaplijenjeni ostao je u vagonima jer ga nismo mogli iskrpati jer ljudstvo za iskrčavanje kao ni željezničara nismo mogli naći«, pisao je Štab 13. brigade, čini se, u konačnom svođenju svojih ukupnih ratnih uspjeha. Zaplijenjeni ratni

⁴⁶³⁾ Profesor u penziji, predsjednik Opštinskog odbora SUBNOR Mostar, umro 1988.
⁴⁶⁴⁾ VII, ANOP, k. 1152/11, f. 4, d. 25; »29. hercegovačka divizija«, str. 562.

materijal na željezničkoj stanicici Otočje nije uvrstio ili je samo djelimično naznačen.

Toga dana, 11. maja uveče, prestao je svaki otpor neprijatelja na frontu 29. divizije. O događajima koji su se zbili sјutradan, 12. maja, hrvatičar 1. bataljona je napisao: »Hvatamo oko Lesca i Bleda velike grupe Nijemaca. Rijetko pružaju otpor. Rat je završen«.

Četrnaestog maja je u operativnom dnevniku 29. divizije zapisano da je 13. brigadi naređeno da uputi jedan bataljon sa bledskog sektora u pravcu Bohinjske Bistrice radi »kontrole terena i hvatanja razbijenih neprijateljskih grupacija«, sutradan, 15. maja, da je 13. brigada na Bledu i da je vrijeme promjenljivo, a 17. maja, u četvrtak, da se, prema nařeđenju Generalštaba JA, otpočelo »sa prebacivanjem Divizije u pravcu juga«.

Gledajući kolone hercegovačkih boraca kako sa stotinama konja kreću ka jugu, ka Hrvatskom primorju i Hercegovini, prisjećajući se kako su tako razvučene i bez predaha osvajale stotine kilometara puta od Sarajeva i Kiseljaka ka Bihaću, Trstu i Postojni, Ljubljani i Bledu, do austrijske granice, izvršavajući na najbolji mogući način zapovijesti i očekivanja vrhovnog komandanta maršala Tita, komandant 29. hercegovačke udarne divizije Vlado Šegrt, general-major, zapisao je u svojim ratnim uspomenama:

»Vojska nam je prilično dobro obučena, iako nema jednakih uniformi. To je pravo šarenilo od uniformi: ima ih njemačkih, talijanskih, domobrankskih i drugih. A najviše je civilnih odijela, od seljačkih gunjeva do gradskih kaputa i pantalona; od vojničkih cokula i seljačkih opnaka do niskih cipela. Ovo šarenilo nam ne smeta, nismo mi krivi što su jugoslovenska gospoda, generali i ministri, predali vojne fabrike i magacine okupatoru. Po tome kako nam je vojska obučena i obuvena, vidi se njeno porijeklo i način na koji je stvorena, a to nam može samo da služi na čast, možemo zbog toga da budemo ponosni. Neka je slabo obučena naša kolona, mi se njome ponosimo, jer je to vojska radnika i seljaka, đaka i intelektualaca, onih koji su ostali vjerni svome narodu i njegovojoj borbi za slobodu i bolji život. Kad bi došao neko ko nije viđeo naše jedinice u jurišu na neprijatelja, mogao bi da dade primjedbu na nevojnički izgled boraca. Međutim, mi ne bismo pristali da mijenjamo ove naše čete i bataljone ni za kakvu drugu vojsku, ne znam kako obučenu i izvježbanu... «⁴⁶⁵⁾

*

Pored recenzennata Danila Komnenovića i Žike Stojšića, Svetu Kovačevića (glavnog i odgovornog urednika edicije »Hercegovina u NOB«), Rajka Šarenca (odgovornog urednika Vojnoizdavačkog i novinskih centra u Beogradu), Snežane Tmušić, urednika VINCA-a, i članova Odbora za pisanje monografije o 13. hercegovačkoj udarnoj brigadi Milorada Kujačića, Draga Vukovića, Luke Ratkovića, Asima Pervana, Milana Grka i Lazara Čvora, kojima sam veoma zahvalan na prilježnjoj

⁴⁶⁵⁾ Vlado Šegrt: »Ratne uspomene«, »Vojno delo«, Beograd, 1964, str. 468.

saradnji radi opšteg i stručnog poboljšanja i vjerodostojnosti ovog isto-riografskog i dokumentarnog pripovijedanja o 13. brigadi, pružanja podataka i čitanja rukopisa, takođe izražavam zahvalnost što mi se pružila prilika da se i ovim putem zahvalim svojim ratnim drugovima koji su, pored činjenica i doživljaja koje su mi saopštavali tokom mog četvoro-godišnjeg prikupljanja gradje, ovaj rukopis pročitali i blagovremene stavlili svoja dragocjena zapažanja i, na taj način, doprinijeli da ovaj tekst bude i naša zajednička priča o 13. brigadi: Enveru Ćemaloviću, Milanu Tabakoviću, Muharemu Krešu, Novaku Andeliću, Milanu Bjelogrliću, Kosti Durici, Anđelku Beloviću, Gojku Uljareviću, Muhamedu Kresi, Fadilu Numiću, Sulji Čerimagiću i Safetu Šefkiću.

Isto tako hvala drugaricama i drugovima koji su mi kazivali svoja sjećanja: Lutvi Džuburu, Raski Elezović, Maksimu Bulutu, Mehmedu Trbonji, Hasanu Beribaku, Mirku Ignjatiću, Boriši Mandiću, Vukoti Miloševiću, Mehmedu Frenji, Veljku Okuki, Peru Vukoju, Milanu Kneževiću, Slavku Ivaniševiću, Radu Aleksiću, Dušanu Skrbi, Salku Repeši, Milanu Šarencu, Faiku Sunagiću, Abdulahu Pirkiću, Marici Gačić, Radovanu Dobraniću, Stevi Steviću, Huseinu Alikalfiću, Savu Govedarici, Obradu Gačinoviću, Branku Vukoviću, Mehmedu Sadoviću, Saliku Cesiru, Mehi Kokanoviću, Vladu Borozanu, Džanku Nuhiću, Mladenu Bjelici, Ilfetu Hadžiću, Danilu Andriću, Tahiru Koraću, Radovanu Radovanoviću, Mladenu Antunoviću, Maksimu Vučkoviću, Slavu Čučkoviću i Mustafi Kalajdžiću.

Emir Pašić, politički delegat voda u Drugom bataljonu, mostarski skojevac, teško ranjen na brdu Rogalj (Ivan-planina) 6. marta 1945. U pokušaju da ga spasu poginule su, jedna pored druge, tri hrabre bolničarke Hrvatica, Srpskinja i Muslimanka: Zdenka Karačić, bolničarka Drugog bataljona, Ljubica Remetić, referent saniteta Četvrtog bataljona i Emina Merdan, bolničarka Drugog bataljona

Emir Pašić

Zdenka Karačić

Ljubica Remetić

Emina Merdan

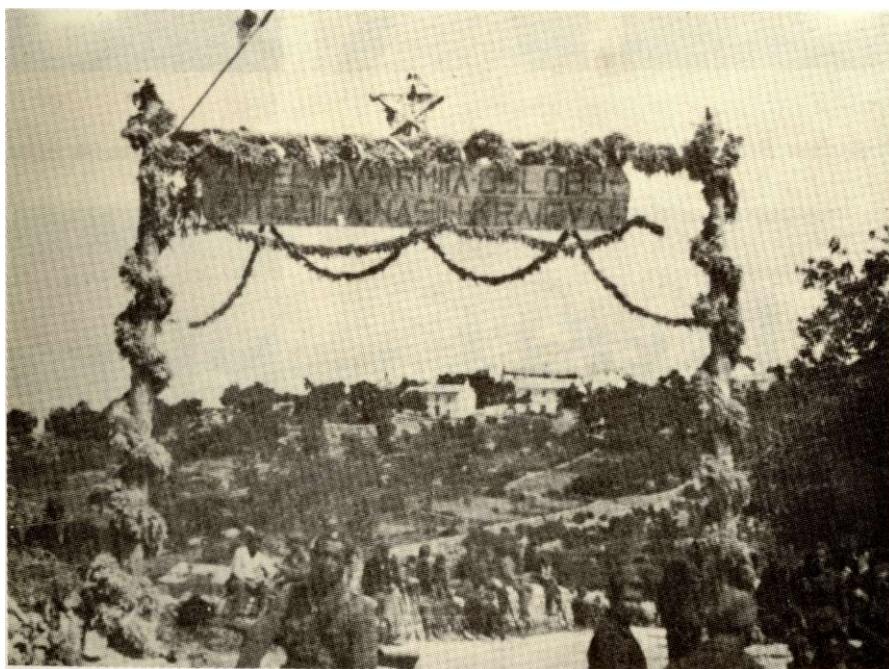
Omladina Bosanske krajine pozdravlja borce 29. divizije na njenom putu ka Sloveniji, aprila 1945.

Trinaesta brigada na maršu kroz Liku, aprila 1945.

U Istri, maja 1945. Slavoluk oslobođiocima

★
ШТАБ
ХИХ ОУДБРИГАД
ХХХ УДАВИЗИЈЕ
Доброј број 91
Лана 9-0-1945

МНО. ОФР.Р.
СВЕДЕЧАЊЕ
24-V
14125

ŠТАБУ ХХХ ЕРС.УДАВИЗИЈЕ Ј.А.

Dostavljamo izvještaj oči radu brigade u vremenu od 6. maja do 9. maja t.g.:

6. maja t.g. po zauzeću i likvidiranju Borovnice koju je neprijatelj branio, brigada se je smjestila na prostoru Plevlje-Kamnik-Preserje. Nedjutim po naredjenju štaba divizije brigada je u 20 časova izvršila pokret preko Borovnice-Vert-Vrnik-Ligojne na prostor Hojlur-Vrzdenici, gdje je došla 7-og maja u 6 časova. Neprijatelj nas je došekao u jačini oko 1.800 dobrovoljaca i 200 domobranaca, za kojega nismo obavješteni, te uslijed jače nadmoćnosti i boljeg položaja bili smo prinudjeni da se povučemo na liniju Kremnik-Mašvar-Zazari. Neprijatelj je držao položaje Kožilje /k-788/-Samatorice /k-669/-Flake-Koreno-Stujice, i sa tih položaja tukao je naše po ožaje sa teškim bacalicima i protivkolcima. Istoč dana u 19,30 časova izvršili smo napad sa tri bataljona koji su bili na položaju, na neprijateljske položaje ali nismo uspjeli ovladati sa neprijateljskim položajima, jer je neprijatelj bio mnogobrojno jači kako u ljudstvu tako i u naoružanju, a osim tog neprijatelj je uporno branio svoje odbrambene položaje. Jedini uspjeh kojeg smo te večeri postigli jeste da smo ovladali sa /k-669/Samatorice.

8-og maja t.g. pošto je XI. i XIV. brigada ovladala sa linijom Log-Brezje mi smo rokirali jedan bataljon na lijevo krilo da pomognemo našem 2. bataljonu i obuhvatnim napadom napali smo neprijateljske položaje. Ovaskvim napadom i iznenadili smo neprijatelja uspjeli ovladati sa Kožilje /k-788/ podjednog je neprijatelj podoč neglo ostupati, te su naša dva bataljona ovladali sa Flake-Koreno-Stujice i odmah produžili gonjenje neprijatelja u pravcu Polhov Gradac-Dvor kuda je isti ostupio.

Naši bataljoni 9-og ov.mj. u jutro uspjeli su ovladati sa Polhov Gradac i Dvor, te su nastavili gonjenje neprijatelja prema skofjoj Luki koji je u panđnom strahu bježao. Sa ovim djelovanjem vodili su borbu naša dva bataljona dok smo sa dva bataljona produžili napredovanje u prevou St.Vida gdje smo došlim u 17,30 časova.

Raspored naših bataljona po dolasku u St.Vid jeste na prostoru St.Vid-Babin Do-Stanižice-Vižmorce.

Po dolasku u St.Vid dobili smo naredjenje od toga štaba da nastavimo gonj nj-ja neprijatelja u pravcu Kranj. Neprijatelj, kako svabe tako i Nedićevci jutros su ostupili u pravcu Kranja i u svom ostupanju porušili su most kod Medvode, te u koliko bude potrebno da brigada kreće u pravcu Kranja trebao bi inžinjerski bataljon da u toku noći napravi most preko rijeke Save u s.Medvode, kao i da uputi minarsko odjeljenje radi pregleda komunikacije, jer je vjerovatno da je komunikacija Medvode-Kranj minirana.

U svim borbama od 6-og do 9-og maja ov.g. zasljuđeno imali smo 5 mrtvih i 18 ranjenih drugova, dok neprijatelj je gubitke tačno neznamo, ali po iskušju mještana neprijatelj je imao velike gubitke kako u mrtvim tako u ranjenim.

Ki-đemo u toku sutrašnjeg dana izvršiti gonjenje neprijatelja u pravcu Kranja sa dva bataljona i mislimo da je potrebno da nam dodijelit jedan bateriju artillerije sa jednim flakom nama na upotrebu, kako bi u toku sutrašnjeg dana ovladali sa Kranjom.

Smrt Pašizmu - Sloboda Narodu!

v.d Polkoma, kapetan

Bože Đorđević

Načelnik, major

v.d Zamjenik komandanta

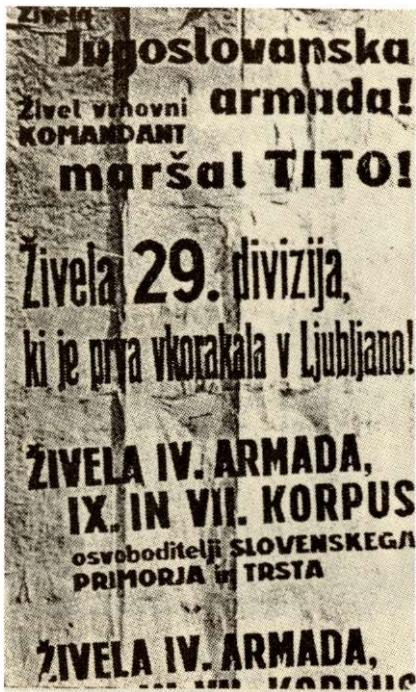
poručnik,

Bože Đorđević

Izvještaj Štaba 13. brigade o borbama od 6. do 9. maja 1945.

Istaknuti borac, komandir voda u
1. četi Trećeg bataljona Milan
Matković poginuo u borbi za
slobodjenje Postojne, 2. maja 1945.

Na ljubljanskim ulicama maja 1945.
Pozdrav oslobodiocima

Komandni sastav Četvrtog bataljona u Novom, 25. maja 1945.

Borci Trinaeste brigade na tenkovima i kamionima u Rakoku, početkom maja 1945.

Članovi Propagandnog odsjeka Brigade proslavljaju kraj rata u vodama Bledskog jezera u noći između 14. i 15. maja 1945.

Vojni i politički rukovodioци Prvog bataljona Brigade u Novom 25. maja 1945. Stoje: Fadil Numić, Avgustin Čerkez, Sulejman Prohić, Muhamed Kreso, Hamdija Peco, Mustafa Hamzić, Nikola Pavličević, Danilo Čolović, Dzanko Nuhić, Muhamed Ramić, Mujo Marić. Kleče: Suljo Čerimagić, Vlado Lojpur, Lazar Čvor, Savo Savčić, Borisa Matidić, Alija Hadijalalić i Jefto Kašiković

Štab Brigade sa štabovima bataljona u Novom, krajem maja 1945.

m

Novi, 25. maja 1945.

Politički komesar 29. divizije Vukašin Mićunović u pratnji komandanta Milana Tabakovića (između njih, pozadi, komandant Trećeg bataljona Novica Kijac) vrše smotru, nakon čega se bataljoni prebacuju brodovima (od 26. do 30. maja) do Metkovića i zapadne Hercegovine

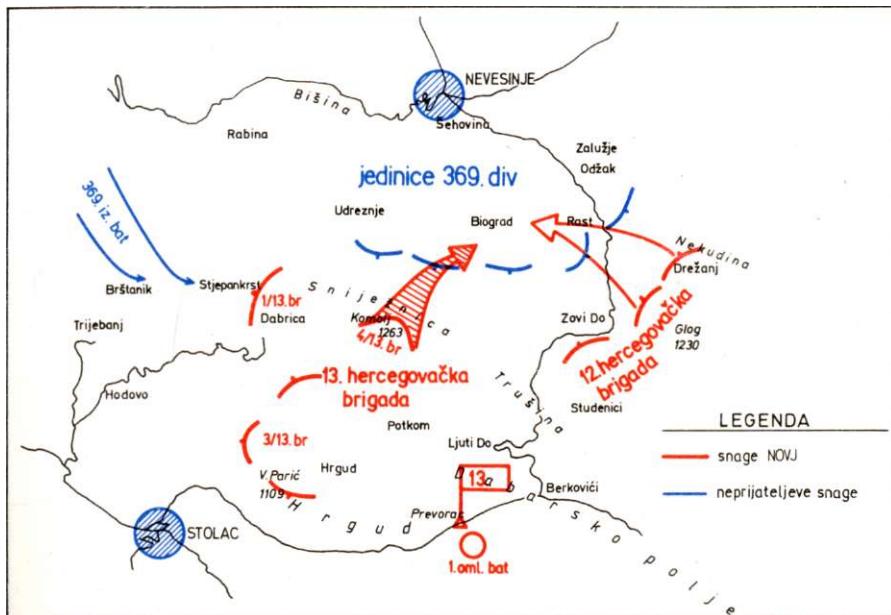

*Na Vrhovniku kod Domanovića, 20. maja 1984. svečano je obilježena
40-godišnjica formiranja Brigade*

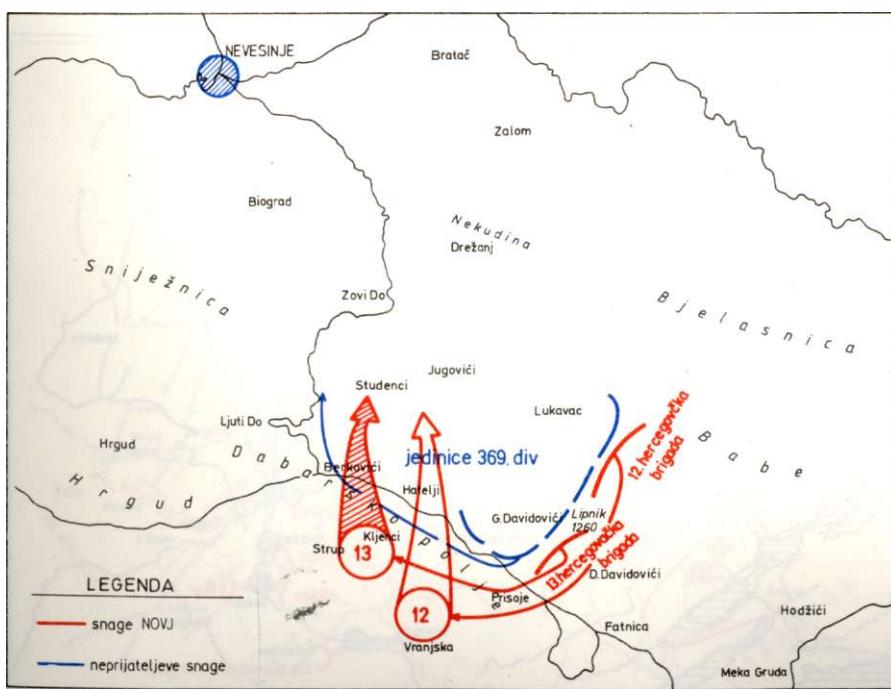
*Na svečanosti godišnjice formiranja Brigade govorio je prvi politički
komesar Brigade general-pukovnik Enver Ćemalović*

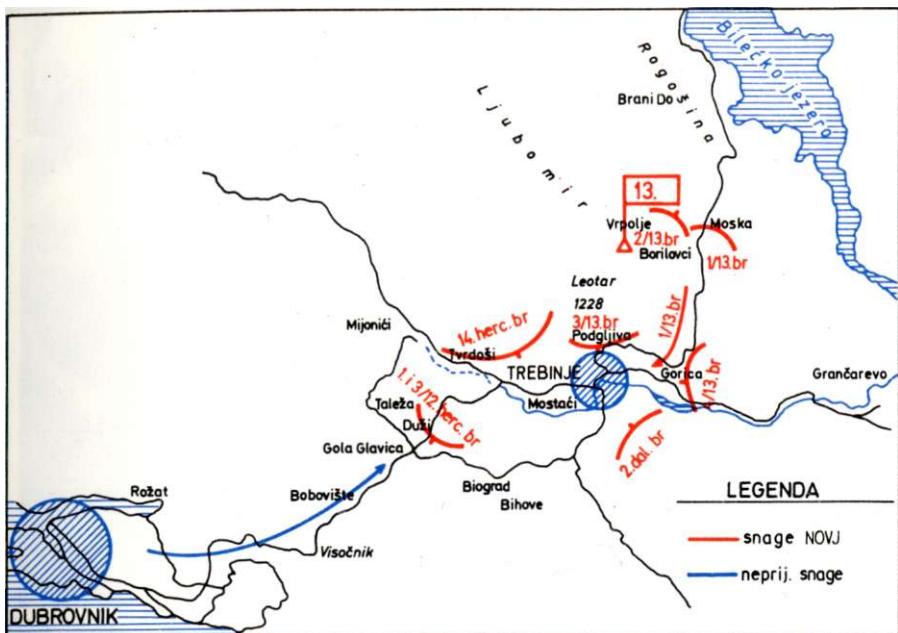

Protivnapad grupe bataljona u neprijateljevu pozadinu radi pribavljanja municije (sredinom jula 1944)

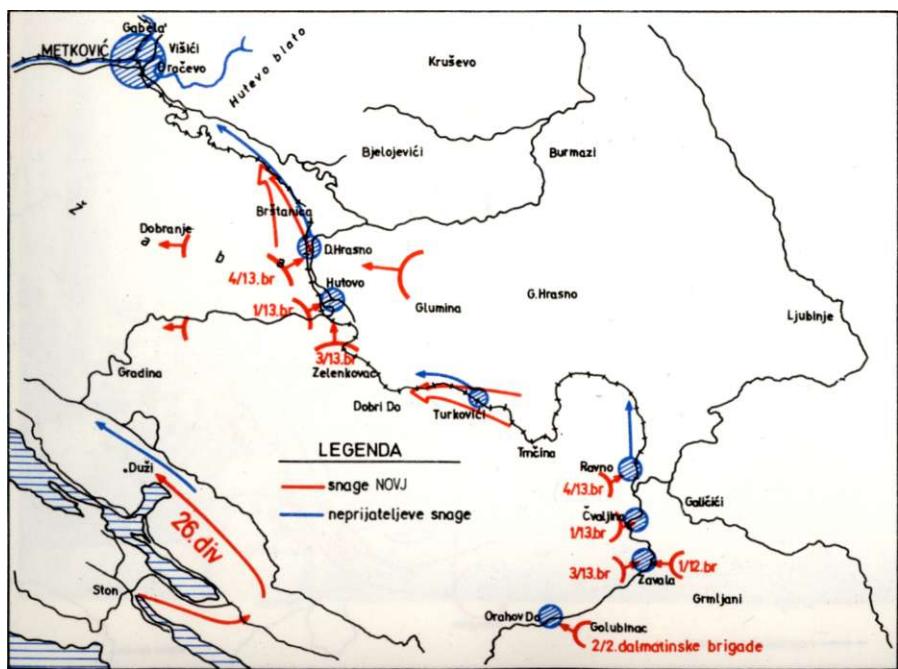
Obilazni protivnapad 13. i 12. hercegovačke brigade u neprijateljevu pozadinu u noći 28/29. jula 1944.

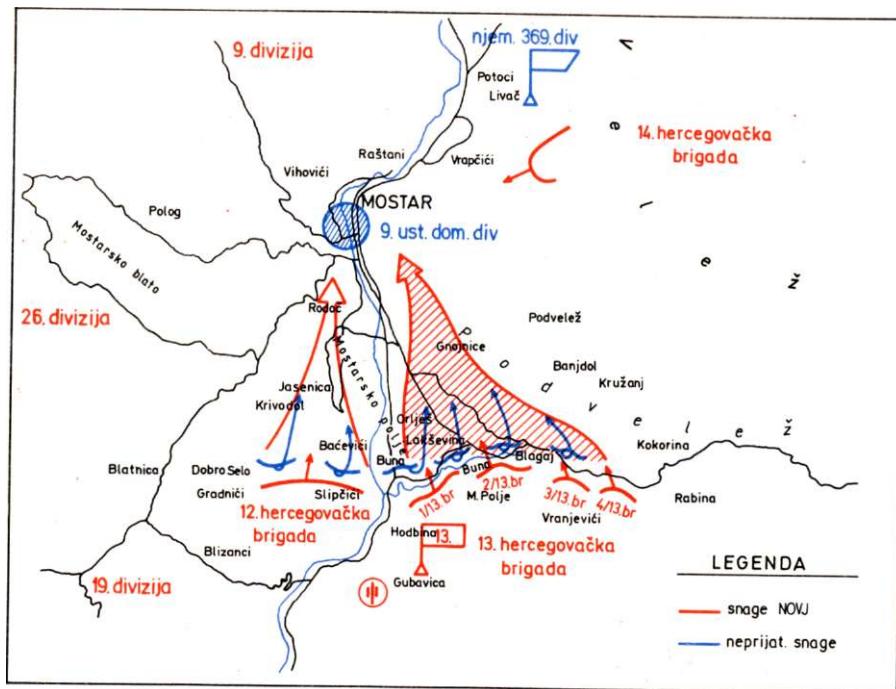

Oslobodenje Trebinja
(4. - 6. oktobar 1944)

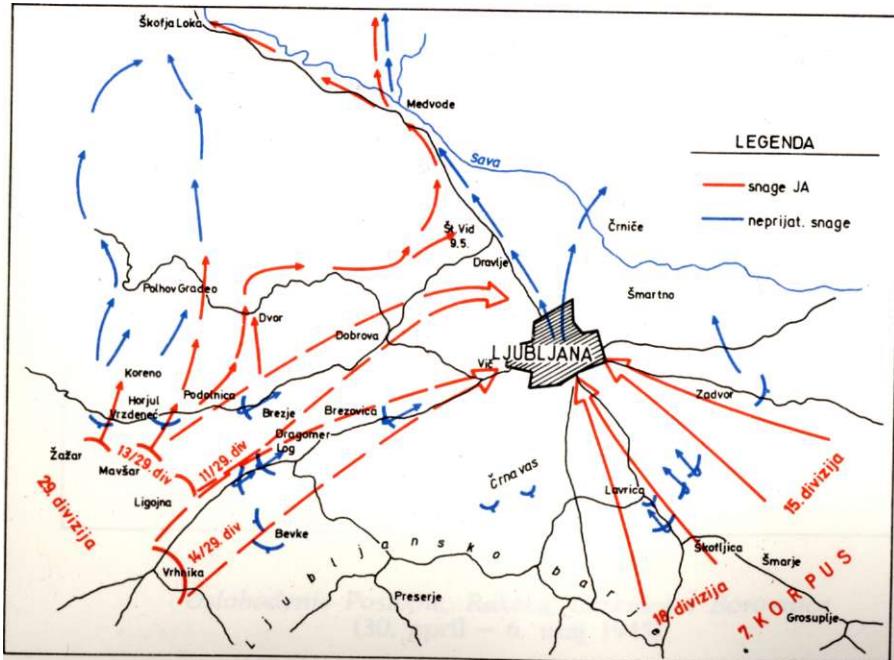
Borbe na ielezničkoj pruzi Hum (Zavala) - Gabela
(14. - 25. oktobar 1944)

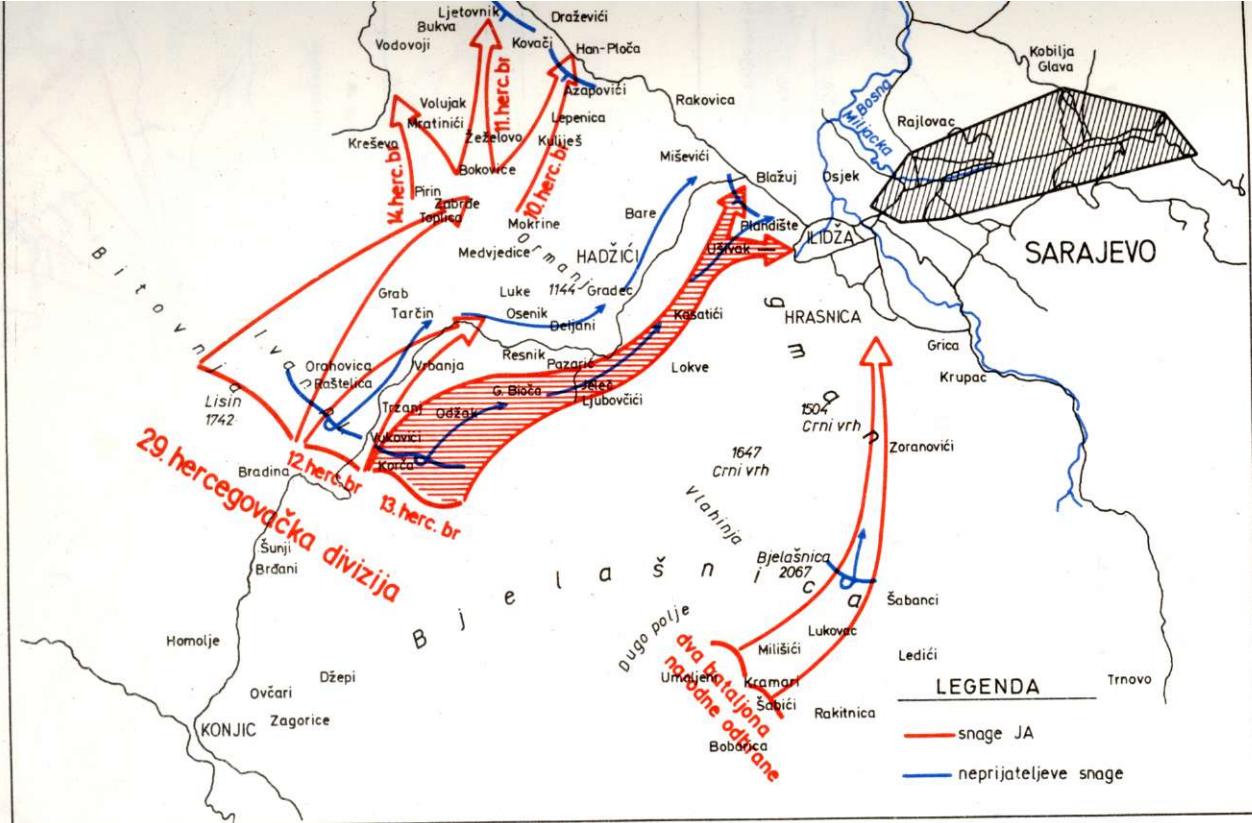

*Oslobođenje Mostara
(14. februar 1945)*

*Oslobođenje Ljubljane
(6. - 9. maj 1945)*

Završna faza Sarajevske operacije
(4. - 8. april 1945)

